

8 februari 1967

52e jaargang, no. 2579

verschijnt wekelijks

Levenbach

COMMISSIE VAN REDACTIE:

L. H. Klaassen; H. W. Lambers; P. J. Montagne; J. Tinbergen; A. de Wit.

REDACTEUR-SECRETARIS:

A. de Wit.

ADJUNCT REDACTEUR-SECRETARIS:

P. A. de Ruiter.

COMMISSIE VAN ADVIES VOOR BELGIË:

F. Collin; J. E. Mertens de Wilmars; J. van Tichelen; R. Vandeputte; A. J. Vlerick.

SECRETARIS COMMISSIE VAN ADVIES VOOR BELGIË:

J. Geluck.

INHOUD

Levenbach	159
<i>Dr. Th. M. Scholten:</i>	
Mist boven het Plat	160
<i>Drs. H. C. M. Grosveld:</i>	
Nieuwe stimuleringsmaatregelen	163
<i>F. J. Biallosterski:</i>	
Efficiency in de rijksdienst (II)	166
<i>Ir. G. A. van Houten:</i>	
Politieke partijen en landbouw 1963-1966	168
<i>Th. M. Hazekamp:</i>	
Inkomens in midden- en kleinbedrijf	172
<i>Prof. Dr. C. D. Jongman:</i>	
Geld- en kapitaalmarkt	175
Notities	162, 171, 174
Recente publikaties	176

AUTEURSRECHT VOORBEHOUDEN

JUIST omdat het gros van oraties en openbare lessen van beoefenaars van het arbeidsrecht de ontwikkeling van het arbeidsrecht als afzonderlijk rechtsgebied duidelijk weerspiegelt, was het een goede gedachte ter gelegenheid van het afscheid van Prof. Mr. M. G. Levenbach een bundel van deze oraties uit te geven ¹⁾, aanvangend met Quacks *Sociale Politiek* uit 1885 en eindigend met Van Esvelde *Vrijheid van arbeid* uit 1962.

Niet ten onrechte wordt Levenbach „de grondlegger van het nieuwe arbeidsrecht” (Van Esveld) en „de vader van de Nederlandse arbeidsrechtbeoefening” (Veldkamp) genoemd. Hij is niet slechts de eerste die een vak genaamd „arbeidsrecht” ging doceren (in 1926), hij is het ook die als eerste duidelijk het eigen karakter van het arbeidsrecht op de voorgrond plaatst. In zijn openbare les van 1926 zegt hij:

„Het arbeidsrecht vormt een normaal deel van het recht en de studie ervan hoort als afzonderlijk (géén zefout, doch Levenbachs spelling, dR) deel in de rechtswetenschap thuis”.

Met deze openbare les werd de periode van de polemiek over het al dan niet afzonderlijk rechtsvak zijn van het arbeidsrecht in feite afgesloten. In de sindsdien verstreken veertig jaar is de wetenschappelijke beoefening van het arbeidsrecht, nu vrijwel algemeen erkend als afzonderlijk rechtsvak, tot volle ontplooiing gekomen. Ook weekte Levenbach het arbeidsrecht als rechtsvak los uit de voornamelijk economische en sociaal-politieke sfeer, waaruit het is voortgekomen. De titel van de bundel, *Van sociale politiek naar sociaal recht*, doelt hierop.

In zijn „ten geleide” gaat Dr. G. M. J. Veldkamp, die er kennelijk meer dan zo maar een ministeriële gelegenheidsbijdrage van heeft willen maken (en daarin ook ten volle is geslaagd) in op de evolutie van het vak. Zo staat hij lang stil bij de meningsverschillen die tussen de arbeidsrechtbeoefenaars heers(t)en over de inhoud van het begrip arbeidsrecht. Veldkamp geeft in navolging van de beide Van der Ven’s de voorkeur aan een ruime inhoud van dit begrip (niet verwonderlijk bij deze bewindsman), veel ruimer dan Levenbach destijds, waar het betrekking had op „de persoonlijke onder-schikking medebrengende arbeidsverhoudingen”, zelfs ruimer nog dan Van Esveld („alle groepen van sociaal-afhankelijken in het economisch leven”) en haalt C. W. de Vries aan, die zegt dat nieuwe behoeften het arbeidsrecht tot steeds ruimere opvatting drijven en dat

„...uitbreiding van het arbeidsrecht tot de arbeid van maatschappelijk zelfstandigen geheel ligt in de lijn van onze tijd, waarin de overheid de zorg voor het algemeen welzijn heeft aanvaard en waarin de overheid verantwoordelijk is voor de invloed die de wetgeving heeft op het economische en sociale leven”.

Naast „arbeidsrecht” zijn ook „sociaal recht” en „sociale wetgeving” vaak de inzet geweest van een begrippenstrijd. Het is ook hierop dat Veldkamp ingaat. Zijn „ten geleide” is daarmee een verhelderende inleiding geworden tot de verzamelde oraties, een bundel die — ook om de fraaie uitvoering — de prijs dubbel en dwars waard is.

dR

¹⁾ *Van sociale politiek naar sociaal recht, een bundel arbeidsrechtelijke oraties sinds 1885*. Ingeleid door Dr. G. M. J. Veldkamp, ter gelegenheid van het afscheid van Prof. Mr. M. G. Levenbach. N. Samsom, Alphen aan den Rijn 1966, 457 blz., f. 25.

In de redactionele inleiding in het Verkiezingsnummer van 1 februari is een storende zefout geslopen. In de derde alinea, vijfde regel, komt het woord „formatieverukkelingen” voor. Dit had moeten zijn „formatieverwikkelingen”.

Mist boven het Plat *

Inleiding

HET wordt waarschijnlijk geacht dat de zeebodem op het Nederlandse gedeelte van het zgn. Continentale Plat belangrijke energiebronnen bevat. Met het oog op structurele voorzieningen in onze volkshuishouding (wegen, onderwijs, woonvoorziening enz.) worden voor de toekomst nog vele jaren hoge overheidsuitgaven voorzien. Wie deze beide gegevens naast elkaar legt, zal zich er met mij over verwonderen, dat de aandacht van de economen voor de potentiële inkomstenbron, die met het Continentale Plat in het geding is, zo gering is. Het is mij opgevallen dat zelfs in de voortreffelijke *E.-S.B.* in de voorbije maanden slechts een tweetal malen iemand over dit onderwerp schreef; beide malen betrof het, zo bleek mij intussen, artikelen van niet-economen! ¹⁾

Zelfs bij politici is de belangstelling voor de gas- en olie zaken niet erg algemeen. Als men de dagbladers als gereede informatiebron mag beschouwen, dan schijnt die politieke belangstelling hoofdzakelijk gesitueerd te zijn bij de Partij van de Arbeid, waar in het bijzonder oud-Minister Den Uyl geen gelegenheid laat passeren om dit onderwerp aan de orde te stellen.

Intussen is er een belangrijk excuus voor de gesignaleerde geringe interesse van zowel economen als politici, te weten: het gebrek aan informatie. Er liggen nevels over het overheids-energiebeleid, die ertoe leiden dat zelfs de belangstellende insider zich meer op de tast dan met open oog op dit terrein moet wagen. Daarnaast worden er echter in het kader van de politieke propaganda bij voortduring voorstellingen van zaken gegeven die de belangstellende outsider een toch wel sterk vertekend beeld moeten geven van de relevante zaken.

Deze constatering deden mij de aarzeling overwinnen om in dit artikel enerzijds enkele zaken naar voren te brengen die op de ingewijden in de materie een wel wat afgezaagde indruk moeten maken, anderzijds de griezelige weg van gissingen en veronderstellingen in te slaan waar het aangelegenheden betreft die, hoewel van groot gewicht, met een sluier van geheimzinnigheid worden bedekt.

Indien aldus het „qui s'excuse s'accuse" althans ten dele is ontgaan, past het thans aan te geven welk uitgangspunt bij deze beschouwing voorziet. Dit uitgangspunt is dat de energierijkdommen van het Continentale Plat, een maximale bijdrage moeten leveren aan de nationale welvaart. Daarmede is dan tevens de eerste platitude geformuleerd; er is immers welhaast niemand in ons goede vaderland die het met dit uitgangspunt oneens is ²⁾.

De maximale bijdrage

WIE spreekt van een maximale bijdrage aan de nationale welvaart denkt wellicht het eerst aan

1. de inkomsten voor de overheid.

Wie zich een beeld wil vormen van de mogelijkheden voor de overheid, als bezitter van de rijkdommen onder de zeebodem, kan het eenvoudigst zien naar de alternatieven die zich bij elke grondbezitter op het vaste land althans in principe voordoen. Die alternatieven zijn de volgende:

1. verkopen

2. verhuren ter exploitatie door anderen
 - a. tegen een vaste huur per tijdseenheid
 - b. tegen een huur die varieert met de opbrengst
3. zelf exploiteren
 - a. alleen
 - b. samen met anderen.

Welnu, het is niet moeilijk in te zien, dat — gezien de onzekerheid van de bodemrijksdommen — „partijen" het over een (ver)koop prijs (alternatief 1) of over een vaste huur (alternatief 2a) erg moeilijk eens zouden worden. Gezien de onervarenheid van de overheid als olie-ondernemer zal ook 3a nog uitvallen. Resteren dan slechts 2b (variabele huur = royalty) en 3b (overheidsparticipatie), zolang men althans van mening is dat overheidsparticipatie „überhaupt" een juiste vorm is. Spreken wij dus van overheidsinkomsten dan kan het, naar de vorm en direct gezien, over *royalties*, *dividenden* en voorts natuurlijk over *belastingen* gaan.

Een eerste moeilijkheid is nu echter reeds gelegen in de omstandigheid dat deze drie vormen elkaar in grootte rechtstreeks beïnvloeden. Immers, *royalties* gelden als een kostenpost; hoe hoger dus de royalty-afracht hoe lager de winst, hoe lager dus de belastingopbrengst en hoe lager ook het dividend.

Een tweede moeilijkheid vloeit voort uit het gegeven dat er bovendien een indirect verband is tussen de genoemde inkomstenbronnen. Voor een inzicht in dit verband dient men zich te realiseren dat de grootte van de royalty-afracht bepaald wordt door

- a. de hoeveelheid gewonnen tonnen (olie) of m^3 (gas) en
- b. het af te dragen bedrag per ton of m^3 (= royalty-percentage \times opbrengst aan de put).

Het verband tussen a en b is niet moeilijk in te zien. Hoe hoger het bedrag per ton of m^3 , m.a.w. hoe hoger de kosten (bij gelijke opbrengstprijzen), hoe geringer risico de oliemaatschappijen wensen te nemen, hoe minder velden dus ontgonnen worden, hoe kleiner dus de hoeveelheid tonnen of m^3 .

Echter — en daarin komt het genoemde indirecte verband naar voren — de hoeveelheid gewonnen olie of gas wordt ook beïnvloed door de overheidsparticipatie. De Nederlandse overheid wil namelijk slechts deelnemen in de „goede" velden. Welnu, als de particuliere maatschappijen de kosten van de niet-succesvolle boringen volledig zelf moeten dragen en de winsten van de succesvolle boringen met de Nederlandse overheid moeten delen, dan zal dit ertoe leiden dat zij iets minder goede velden als commercieel minder aantrekkelijk laten zitten. Anders gezegd: de

* Dit artikel is geschreven vóór de publikatie van de concessievoorwaarden. Red.

¹⁾ Dr. L. J. Bouchez (jurist): „Economische aspecten van de mijnwetgeving voor het continentaal plat" in *E.-S.B.* van 7 september 1966. A. P. H. van Meurs (geologisch kand.): „Hoe verder met het Nederlandse „natte" mijnbouwbeleid?" (I) en (II) in *E.-S.B.* van 19 en 26 oktober 1966.

²⁾ Intussen kan dit uitgangspunt duidelijk conflictair zijn met een *Europese* energiepolitiek. Op vele terreinen is Nederland regelmatig pleitvoerder voor een Europees beleid. Geconstateerd moet worden dat op dit stuk van de energiepolitiek de Nederlandse overheid een duidelijk nationaal standpunt inneemt. De recente discussies in België, Frankrijk en vooral West-Duitsland rond de Nederlandse (export) aardgasprijs verraden onmiskenbaar het conflict tussen nationaal en Europees belang.

hoeveelheid gewonnen olie en/of gas daalt door deze overheidsparticipatieregeling, een daling die uiteraard sterker zal zijn naarmate de overheidsparticipatie in de goede velden groter is. Overheidsparticipatie zal dus enerzijds leiden tot dividendontvangsten, anderzijds zullen de royalty-inkomsten en de belastingopbrengsten erdoor worden gedrukt.

Een derde complicatie rond de maximalisatie van de inkomsten voor de overheid is gelegen in de tijdsfactor. De betekenis van de tijdsfactor zal degenen die zich in het verschijnsel rente hebben verdiept niet ontgaan. In het onderhavige vraagstuk kan men deze betekenis als volgt illustreren. Stel dat de Noordzeerijkdommen de Nederlandse overheid 25 jaar lang een opbrengst geven van f. 500 mln. per jaar. Twee jaar vertraging in de start van deze bron — als voorbeeld een begin in 1969 in plaats van 1967 — geeft een *verlies* dat gelijk is aan het verschil tussen de contante waarden van de reeksen 1 en 2:

	1967	1968	1969	1970	1991	1992	1993
reeks 1 ..	500	500	500	500	500		
reeks 2 ..			500	500	500	500	500

Bij dit voorbeeld ligt het vertragsverlies niet zo ver van f. $\frac{3}{4}$ mrd. Immers, de waarde van de f. 500 mln. die resp. in 1992 en 1993 ontvangen zullen worden, is *thans*, zeker bij het huidige rentepercentage, slechts enkele honderden miljoenen guldens, de waarde van de f. 500 mln. in 1967 en 1968 is *thans* ruim f. 900 mln. ³⁾.

Gemakshalve is in dit voorbeeld verondersteld dat de reeksen overigens gelijk zijn. Erg plausibel is dit niet. Eerderre vondsten op andere gedeelten van het Plat gedaan, kunnen ertoe leiden dat de activiteit op het Nederlands deel minder groot is dan wanneer op ons deel eerder zou zijn begonnen. Bovendien: de het eerst beschikbaar komende hoeveelheden zullen de romigste delen uit de markt halen (zie naar de Gasunie!) ⁴⁾.

Met deze laatste opmerking is dan ten slotte een vierde vraagstuk geïntroduceerd. Het raakt aan het verband tussen Slochteren en het Plat en het is vooral hier dat het element „gissing” een rol gaat spelen. De Nederlandse gasmarkt is de facto gereserveerd voor de Gasunie. Wat op het Plat aan gas wordt gevonden, zal dus moeten worden geëxporteerd. De dichtstbijzijnde en de „vetste” exportmarkten zijn echter reeds veroverd door de Gasunie. Plat-gas-exporteurs zullen dus relatief hoge kosten hebben (van winning, maar vooral van transport ⁵⁾) en zullen met relatief lage prijzen genoeg moeten nemen. Dit laatste nu schept een bijzonder probleem. Men mag immers aannemen dat de buitenlandse afnemers van de Gasunie een zekere prijsaanpassingsmogelijkheid bedongen hebben voor het geval aan latere afnemers vanuit Nederland tegen lagere prijzen zou worden geleverd. Dit zou betekenen dat gasexport ex Plat de opbrengst van de gasexport ex Slochteren zou verminderen. Theoretisch is het zelfs denkbaar dat de overheid en haar partners in de Gasunie (Esso en Shell) er belang bij zouden hebben om de Plat-exploitatie enige tijd te vertragen. Hoewel men inderdaad geneigd is dit slechts als een theoretische mogelijkheid te beschouwen, is het toch bijzonder griezelig te achten dat over deze belangrijke aangelegenheden zo weinig bekend is. De informatieve waarde van het Gasunie-jaarverslag bijv. is op de essentiële punten minimaal en wat is er bekend van de winsten die in de zgn. „maatschap” terecht komen? ⁶⁾

De overheid heeft zich de goedkeuring voorbehouden van de prijs van alle vanuit Nederland en het Nederlandse Plat te exporteren aardgas. Men zou kunnen vermoeden

dat het — gezien de op het spel staande belangen — een zware beproeving kan zijn dit recht niet te gebruiken op een wijze die strijdig is met de belangen van Plat-gas-exporteurs. In elk geval kan worden verondersteld dat een maximalisatie van de Plat-inkomsten in relatie staat — op helaas niet bekende wijze — tot de maximalisatie van de Slochteren-baten.

2. de betekenis voor werkgevers en werknemers in de Nederlandse industrie.

Exploratie- en exploitatie-activiteiten op het Nederlandse deel van het Continentale Plat zouden zeker tot belangrijke orders leiden voor de Nederlandse industrie. En orders wil zeggen: werk en winst. De waardering van deze welvaartsbijdrage is uiteraard afhankelijk van haar omvang en voorts van de vraag of er vergelijkbare alternatieven zijn als deze orders wegvallen. Het is te betreuren dat noch de Nederlandse industrie noch ook de overheid een poging hebben gedaan de omvang van het hier in het geding zijnde belang te kwantificeren of althans daar voldoende ruchtbaarheid aan te geven. De zaak is waarlijk belangrijk genoeg. Nu met name Engeland ons voor is, bereiken Engelse en andere leveranciers van boomateriaal enz. een voorsprong, die waarschijnlijk niet meer in te halen is.

3. de betekenis voor de Nederlandse energieconsument via de prijs.

Bij dit aspect gaat het over de olie; het Plat-gas zal immers in Nederland niet kunnen worden afgezet. Hoewel hogere olieroyalties tot hogere kosten leiden, vloeit daar nog niet zonder meer een hogere consumentenprijs uit voort. Daarvoor is de prijsvorming van olie een te gecompliceerde aangelegenheid. Dat kostenverhogingen een *tendens* tot prijsverhoging in het leven roepen, kan niet worden ontkend. Belangrijker is echter de vraag of royaltyverhogingen *hier* geen royaltyverhogingen *elders* uitlokken.

Het is niet denkbeeldig dat op ons Plat een bepaalde royalty-hoogte op zichzelf, gezien de opbrengst-kostenverhoudingen, voor oliemaatschappijen aanvaardbaar zou zijn. Wanneer het accepteren van die hoogte hier tot optrekkingen elders — bijv. in het Midden-Oosten en in Afrika — zou leiden, dan kan daarin de reden liggen dat ten slotte die royalty toch ongewenst is. Wie op de hoogte is van de beperkte omvang en de „gevoeligheid” van het oliewereldje, zal dit niet zo vreemd in de oren klinken. De exacte betekenis van deze kostenverhoging voor de prijsvorming is zeer moeilijk te voorspellen, maar mag daarom nog niet worden verwaarloosd ⁷⁾.

³⁾ Bij 7 pCt. rente is het vertragsverlies f. 738 mln., bij 6 pCt. ca. f. 703 mln. Ook als men van een wat langere aanloopperiode uitgaat, blijft het verschil zeer belangrijk.

⁴⁾ Zie in dit verband „Huge reserves to meet world energy-demands” van Mr. Wells in *The Financial Times* van 21-november 1966.

⁵⁾ In de Verenigde Staten waar het aardgas voor enkele tientallen procenten in de energiebehoefte voorziet, worden de transportkosten op ca. 70 pCt. van de kostprijs aangehouden.

⁶⁾ De „maatschap” (30 pCt. Shell, 30 pCt. Esso, 40 pCt. Staat(smijnen)) werkt met onbekende kosten en levert tegen onbekende prijzen aan de Gasunie (25 pCt. Shell, 25 pCt. Esso, 10 pCt. Staat (direct) en 40 pCt. Staat(smijnen)). Een verslag van de maatschap wordt niet gepubliceerd. Wordt de prijs tussen maatschap en Gasunie zo vastgesteld, dat de Gasunie naast een kostendekking een redelijk rendement behaalt over het geïnvesteerde vermogen?

⁷⁾ In dit verband kan de geïnteresseerde lezer worden aangeraden kennis te nemen van de beschouwingen van het Nederlands Economisch Instituut over „collectieve versus specifieke behoeftebevrediging” in de studie *Energie in perspectief*.

Het vraagstuk van de maximalisatie van deze welvaartsbijdrage blijkt, mede gezien het werkgelegenheids- en het consumentenprijsaspect, nog ingewikkelder dan het winst-maximalisatievraagstuk bij de private onderneming. Omdat er onvergelykbare grootheden in het geding zijn, is een volledig cijfermatige afweging niet te maken.

Dat neemt niet weg dat becijferd moet worden wat zich becijferen laat en het is te betreuren, dat de daartoe benodigde informatie op essentiële punten ontbreekt.

Enkele andere aspecten

IN het verband van dit tijdschriftartikel kunnen enkele andere belangrijke kanten van dit vraagstuk slechts beknopt worden aangegeven.

1. de rechtszekerheid voor de private oliemaatschappijen.

Geschillen tussen de overheid en een of meer particuliere oliemaatschappijen kunnen in zeer beperkte gevallen worden voorgelegd aan de Raad van State. De oliemaatschappijen vinden dit een onzeker perspectief en zouden inschakeling van de gewone rechter verre prefereren.

2. de zes petten van de overheid.

De belangstelling van de overheid voor een participatie in olie-exploitatie kan een zuiver financiële zijn. Die participatie wordt dan gezien als een effectief middel tot het verkrijgen van inkomsten. Er worden echter ook andere argumenten aangevoerd waarbij er gewezen wordt op de wenselijkheid voor de overheid, gezien de betekenis van de energie, om zoveel mogelijk invloed en marktkennis te vergaren via overheidsdeelneming⁸⁾. Indien men naar andere Westeuropese landen ziet, krijgt men de indruk dat deze gedachte niet „welfremd” genoemd kan worden, doch tevens dat deze in landen waar overheidsdeelneming voorkomt haar eigen historische achtergronden heeft.

De vraag of in het algemeen en vooral of het hic et nunc voor de Nederlandse overheid een verstandig beleid is resp. zou zijn, zou nog wel wat onderzoek kunnen verdragen⁹⁾. Met name kan men zich afvragen of het aantal — ongelijksoortige en soms tegenstrijdige — rollen waarin de overheid optreedt, niet wat al te groot wordt. Wie wil exploreren op het Plat moet de overheid om een vergunning vragen (1e pet). Wie vervolgens exploitatie overweegt, moet van dezelfde overheid daarvoor toestemming hebben (2e pet). Zou die exploitatie er veelbelovend gaan uitzien, dan stapt de overheid (ongevraagd) als aandeelhouder binnen (3e pet). Wil men via het buizenet van de Gasunie het gevonden gas transporteren, dan ontmoet men daarin opnieuw de overheid en wel als transporteur (4e pet). Is het gas aan de grens gekomen, dan zet de overheid de douanepet op (no. 5) en wil dan wel meepraten over de exportprijs. Zou na dit enerverende spel er ten slotte toch nog winst ontstaan, dan weet men zich bij voorbaat van het „beleefd aanbevelend” van de fiscus overtuigd (6e pet). Het lijkt van het goede wel wat veel.

3. verhuld beleid.

Er is in het voorgaande reeds op gewezen: de bij het Plat geïnteresseerde maatschappijen voelen zich gehinderd door een te groot aantal onzekerheden. Juridische onzekerheden (met betrekking tot de te volgen rechtsprocedures) en economische onzekerheden (naast de normale ondernemersrisico's hier o.a. bovendien nog: in welke gevallen zal de overheid gaan deelnemen, hoe groot zal de deelname dan zijn, hoe hoog de royalty, in welke kosten zal de over-

Schot in de lucht

HET novembernummer (1966) van „Wijsgerig Perspectief” droeg een bijzonder karakter; de redactie had, omdat de verbinding van beide wetenschappen weinig gangbaar is, als thema gekozen: „Wijsbegeerte en economie”. Hoe weinig gangbaar (helaas) blijkt wel uit de in dit nummer opgenomen artikelen van de vier economen Prof. Dr. G. Th. J. Delfgaauw („Grondbegrippen der economie”), Prof. Dr. F. J. de Jong („Enkele opmerkingen over de methode van analyse in de economie”), Prof. Dr. J. Tinbergen („Rechtvaardigheid in de theorie van de economische politiek”) en Drs. A. Nentjes („John Maynard Keynes”). Zij vormen tezamen een aardige, zij het soms wel heel simpele, inleiding tot de economie in kort bestek (65 blz.), leuk misschien voor de doorsnee-abonnee op het blad, die weinig van economie zal afweten, maar naar een verbinding tussen beide wetenschappen is het toch echt, wel vergeefs zoeken. Ook in de inleiding van Prof. Dr. B. Delfgaauw, al wringt hij zich in nog zoveel filosofische bochten om het gewenste thema te ontdekken.

Het is daarom te hopen dat het a.s. zaterdag te houden symposion wél zal slagen in het leggen van deze verbinding. „Ten einde na te gaan waar en hoe het schot, dat de redactie van W. P. heeft gelost, aankomt”, aldus de formulering van de redactie, zal in dit symposion¹⁾ nader worden ingegaan op dit thema. Het novembernummer van „Wijsgerig Perspectief” was een schot in de lucht; hopelijk zal nu worden raakgeschoten.

dR

¹⁾ In „Huize Randenbroek” te Amersfoort, zaterdag 11 februari van 10.30-16.30 uur.

heid bereid zijn bij te dragen, hoe hoog zal de berekende transportvergoeding zijn, vooral: welke prijs (aardgas) zal men bij export mogen vragen?).

De relevante vraag is nu of deze onzekerheden van het nationale belang uit gezien noodzakelijk zijn. Immers, onnodige risico's leiden bij de private oliemaatschappijen uiteraard tot eveneens onnodig hoge rendementseisen. Omgekeerd: eliminatie van risico's doet de rendementseisen van de oliemaatschappijen dalen en zal de opbrengst voor de overheid ten goede komen.

Onzekerheden zijn er evenzeer voor degenen die het beleid moeten goedkeuren en beoordelen: voor Kamerleden en kiezers. Zolang niet alle van belang zijnde en vergelijkbare gegevens ter beschikking worden gesteld, kan niet worden beoordeeld waar de economische doelmatigheid ophoudt en de politieke doctrine begint. Mist legt een deel van het economisch verkeer stil en pleegt bij het nog wel functionerende deel af en toe tot ernstige ongelukken te leiden.

Bilthoven.

Dr. Th. M. SCHOLTEN.

⁸⁾ Zie *Energie*, blz. 22 e.v., uitgave Dr. Wiardi Beckman Stichting.

⁹⁾ Voor een beredeneerd oordeel „te anderer zijde” zie men de boeiende voordracht van Jhr. Mr. J. H. Loudon voor de Internationale Kamer van Koophandel, gehouden op 10 november 1966.

Onlangs hebben de bewindslieden van Economische Zaken een herziening aangekondigd van de voor het noorden, voor Zuid-Limburg en voor enkele overige landsdelen of gemeenten geldende directe stimuleringsmaatregelen. In deze bijdrage wil de schrijver de lezer kennis doen maken met de nieuwe faciliteiten en deze tegelijk toetsen aan de eisen, welke men blijkens de ervaring aan dergelijke stimuleringsmaatregelen moet stellen.

VOOR de drie noordelijke provincies, voor Zuid-Limburg en voor een beperkt aantal andere landsdelen of gemeenten, golden tot voor kort stimuleringsmaatregelen welke zich rechtstreeks richtten tot de gegadigden voor industrieverstiging. Deze hierna met „direct” te betalen maatregelen voorzagen in het verlenen van een bepaalde premie op de bouw en een reductie van 50 pCt. op de grondkosten.

Naast andere, minder directe maatregelen, waren deze financiële faciliteiten in het noorden gericht op het uitbouwen van het nog jonge industriële patroon tot een werkgelegenheidsstructuur met voldoende veerkracht. Daarmee zou tevens kunnen worden bijgedragen tot een meer evenwichtige spreiding van de bevolking over ons land (spreidingsbeleid). In Zuid-Limburg waren zij gericht op het scheppen van arbeidsplaatsen, enerzijds ter vervanging van de wegvallende werkgelegenheid in de mijnindustrie, anderzijds ten behoeve van de natuurlijke aanwas van de beroepsbevolking (herstructureringsbeleid).

Vooraf in het noorden en in Zuid-Limburg, om ons voorlopig tot deze twee gebieden te beperken, werd het effect van deze directe stimuleringsmaatregelen de laatste tijd sterk in twijfel getrokken. Wat het noorden betreft had de ervaring geleerd, althans de stellige indruk gewekt, dat het effect van de maatregelen vrijwel ophield op het moment dat er een zeker evenwicht ontstond op de arbeidsmarkt. Sedert deze in 1963/1964 bereikte situatie is de industriële ontwikkeling daar aanzienlijk vertraagd verlopen. De in betrekkelijk korte tijd gelegde industriële basis was echter niet voldoende voor een autonoom groeiproces, en thans is zij bij een conjuncturele omslag zelfs uiterst kwetsbaar gebleken. Tegelijkertijd bemerkt men dat het beschikbaar zijn van arbeidskrachten — nog niet lang geleden een vestigingsfactor van de hoogste orde — inmiddels veel van zijn aantrekkingskracht verloren heeft. Een ervaring die men ook in Zuid-Limburg opdoet. Men voelde daar bovendien dat de directe stimuleringsmaatregelen niet voldoende concurrerend waren met die in het omliggende buitenland, waar men met gelijksoortige structurele moeilijkheden kampt. Een belangrijk verschil tussen beide landsdelen is, dat de uiterst zwakke werkgelegenheidsstructuur in Zuid-Limburg wordt versluierd door de voortgezette productie van de mijnbedrijven, terwijl in het noorden deze zwakke direct voelbaar is geworden door hoge, plaatselijk zelfs zeer hoge, werkloosheid. Daarnaast is het werkgelegenheidsvraagstuk en dus ook de welvaartsproblematiek in Zuid-Limburg op een veel kleiner, maar zeer dicht bevolkt gebied geconcentreerd, terwijl daar het

Nieuwe stimulerings- maatregelen

accent meer ligt op de vervanging en in het noorden op de uitbouw van de bestaande werkgelegenheid.

Herziening van de maatregelen

In deze situatie kondigt de regering een herziening aan van de directe stimuleringsmaatregelen. Deze maatregelen blijven gericht op de hierboven vermelde structurele doeleinden. Zij zijn niet gericht op directe bestrijding van de bestaande werkloosheid. Daar zijn andere maatregelen voor nodig. De herziening beoogt door middel van aangepaste en nieuwe faciliteiten, de doeltreffendheid van de directe stimuleringsmaatregelen te bevorderen.

Wenst men deze doeltreffendheid te beoordelen — en dat is, naast het kennis doen maken met de faciliteiten, de bedoeling van deze bijdrage — dan zal men de stimuleringsmaatregelen dienen te toetsen aan de eisen die er aan moeten worden gesteld. Vijftien jaren regionaal industrialisatiebeleid hebben wat deze eisen betreft, geleidelijk aan het nodige inzicht gegeven. Zij hebben echter ook geleerd, dat een oordeel over de doeltreffendheid slechts met het nodige voorbehoud kan worden gegeven. Bij de vestiging van een onderneming speelt immers een complex van factoren een rol; factoren waarbij zelfs de beste stimuleringsmaatregel in het niet kan vallen.

Als hoofdbezwaar werd tegen de tot voor kort geldende maatregelen ingebracht, dat zij onvoldoende flexibel waren. Een stimuleringsmaatregel die zich rechtstreeks tot de ondernemer richt moet buigzaam en beweeglijk zijn. Zij moet afgestemd zijn op de bijzondere situatie waarmee het bedoelde gebied of gemeente wordt geconfronteerd. Zij moet ook, al dan niet in combinatie met andere maatregelen, concurrerend zijn met elders van toepassing verklaarde faciliteiten. Zij moet gericht zijn op het wegnemen van knelpunten, die gedurende een bepaalde periode verwezenlijking van de beoogde doeleinden kunnen belemmeren. En bovendien moet de maatregel, indien zij structurele verbeteringen beoogt, bestemd zijn voor een zo breed mogelijke scala van economische activiteiten. Naast dit alles moet de maatregel duidelijk zijn, moet de ondernemer en degenen die zich tot deze ondernemer richten onmiddellijk en exact weten wat bij een bepaald project de faciliteiten zullen zijn. Maar tegelijk mag deze duidelijkheid geen beletsel zijn voor een soepele toepassing. Ten slotte zal de maatregel in overeenstemming moeten zijn met de normen van het regionale beleid in E.E.G.-verband.

Volledigheidshalve zij vermeld dat de herziening van de maatregelen nog slechts is aangekondigd. Dit is gebeurd in

een brief aan de voorzitter van de Tweede Kamer. Deze aankondiging zal nog nader moeten worden uitgewerkt. De omschrijving en formulering van de aankondiging is echter dusdanig, dat zij voldoende aanknopingspunten biedt voor een kritische beoordeling.

De maatregelen afzonderlijk

1. De huidige premie- en prijsreductieregeling blijft bestaan. Naast deze faciliteit komt echter een bijdrage van 25 pCt. in de totale investeringskosten. De ondernemer kan nu tussen een van beide faciliteiten kiezen. Beide kunnen maximaal f. 3 mln. bedragen.

De premie per m² bebouwde vloeroppervlakte is steeds een vrij willekeurige norm geweest, ook al kan vaak een zeker verband tussen het aantal werknemers en de vloeroppervlakte niet worden ontkend. Zij hield geen rekening met de aard van de nieuwe vestiging, noch met de kwaliteit en de economische inbreng ervan. Door de aangekondigde herziening kunnen thans naast de ruimte- of arbeidsintensieve bedrijven ook de kapitaalintensieve bedrijven worden bereikt.

De prijsreductie op de grond — een beproefde faciliteit — bedraagt in alle gebieden 50 pCt. De premieregeling is voor Zuid-Limburg iets gunstiger dan voor de overige gebieden. De vraag rijst of de prijsreductieregeling zich niet beter voor zulk een nuancering leent dan de premieregeling. Dit met het oog op de vrij willekeurige norm van deze laatste en in verband met te constateren verschillen in prijs en kwaliteit van de grond in binnen- en buitenland. Wellicht wordt ook de aantrekkingskracht van de maatregelen er nog door verhoogd.

Het gestelde maximum van f. 3 mln. vermindert de aantrekkingskracht voor ondernemingen met investeringen van meer dan f. 12 mln. Ten einde buitensporig hoge bijdragen te voorkomen en met het oog op de E.E.G.-bepalingen, lijkt het vaststellen van een maximum echter noodzakelijk. De met betrekking tot dit maximum ingebouwde ontsnappingsclausule biedt echter de mogelijkheid deze faciliteit, eventueel afhankelijk van de plaats van vestiging, soepel te hanteren.

2. Op de toegezegde faciliteiten kan een voorschot worden verleend.

Deze faciliteit voorziet in een grote behoefte. Naast een waarborg voor een doeltreffende uitvoering van de maatregelen onder 1, komt zulk een voorschot ook tegemoet aan de eisen die men uit financieringsoogpunt in het algemeen, maar zeker in een periode van kapitaalschaarste, aan een stimuleringsmaatregel moet stellen.

Dit voorschot zal alleen gegeven worden indien de onderneming voldoende zekerheid stelt voor eventuele gehele of gedeeltelijke restitutie. In dit verband moge worden opgemerkt dat vooral de jongste ervaringen hebben geleerd, dat het overweging verdient van het bedrijfsleven óók in een of andere vorm een garantie te vragen voor het geval een gesubsidieerde vestiging binnen een bepaalde tijd gesloten of drastisch ingekrompen wordt; althans indien het een nevenvestiging of een dochteronderneming betreft.

3. Op nieuwe vestigingen van administratieve instellingen of andere bedrijven in de dienstensector kunnen vergelijkbare faciliteiten worden toegepast.

In Zuid-Limburg en ook in het noorden steunt de werkgelegenheid voor het grootste deel op de nijverheid. De dienstensector is, zeker in verhouding tot de landelijke

werkgelegenheidsstructuur, zeer zwak ontwikkeld. Deze achterstand dreigt steeds groter te worden. Landelijk gezien gaat de dienstensector immers een steeds grotere bijdrage tot de werkgelegenheid geven en begint zij zelfs het aandeel van de nijverheid reeds dicht te naderen. Maatregelen welke gericht zijn op stimulering van economische activiteiten die structurele verbetering van de werkgelegenheid met zich brengen, mogen daarom niet uitsluitend betrekking hebben op de nijverheid. Zij moeten in gelijke mate gelden voor vestigingen in de dienstensector.

In haar algemeenheid moet deze faciliteit, hoewel zij in feite niet meer is dan het opvullen van een leemte, dan ook zeer positief worden beoordeeld. Meer in het bijzonder tredend moet er echter aan getwijfeld worden of de regering in deze denkt aan gelijkenschakeling van de dienstensector met de industriële bedrijven. De aankondiging is wat dit betreft uiterst vaag. De eis van duidelijkheid vraagt meer dan alleen het vermelden van het „mogelijk” toepassen van „vergelijkbare” faciliteiten, terwijl ook de mededeling dat de toepassing van „geval tot geval” zal worden beoordeeld hieraan niet voldoet.

Indien een nieuw project van een in de betrokken gebieden reeds gevestigd bedrijf het belang van een normale uitbreiding, modernisering of verplaatsing te boven gaat, draagt het in een gelijk te waardenen mate bij tot verhoging van de economische activiteit als de vestiging van nieuwe bedrijven. Zullen ook deze projecten gerekend worden tot de „nieuwe vestigingen” waarover de regering spreekt en waarop zij de faciliteiten wil toepassen? Ook op deze vraag zal een klaar antwoord moeten komen. Het uiteindelijk oordeel over de uitgebreidere toepassingsmogelijkheden, zal dan ook voor een groot deel bepaald worden door de wijze waarop een en ander wordt uitgewerkt.

4. De Staat kan bijdragen tot het wegnemen van knelpunten bij de financiering van nieuwe industriële projecten. In de eerste plaats denkt de regering dit te kunnen doen door het garanderen van door de Nationale Investeringsbank te verstrekken kredieten op lange termijn, op welke kredieten de eerste drie tot vijf jaren niet behoeft te worden afgelost. Indien het risicodragende kapitaal te kort schiet, kan de Staat overgaan tot directe of indirecte deelneming in het kapitaal van de onderneming. Indirecte deelneming kan geschieden door aan de financieringsinstellingen die het kapitaal verstrekken, de hoofdsom en een jaarlijks minimum dividend te garanderen.

Hoewel niet nieuw — deels zijn het landelijk reeds bestaande mogelijkheden, deels bouwen zij hierop voort of wordt hun toepassing aantrekkelijker gemaakt — moeten deze faciliteiten positief worden beoordeeld, wanneer zij zich uitsluitend richten op het wegnemen van reële knelpunten bij de financiering. Dat dit de bedoeling is, blijkt duidelijk uit de door de betrokken bewindslieden gegeven toelichting. Indien men gereserveerd staat tegenover medefinanciering of participatie van staatswege, werkt deze toelichting dan ook geruststellend. Gereserveerd kan men echter ook staan tegenover medefinanciering door de lagere overheden, met name door de gemeenten. Deze worden immers niet zelden zonder duidelijke noodzaak — indien men hiertoe niet rekent de druk der omstandigheden en de pressie van de ondernemer zelf — in een of andere vorm in de financiering van een industrieel project betrokken.

5. Aan bedrijven, die naar het oordeel van de regering daarvoor in aanmerking komen, kan een rentesubsidie

worden toegekend. Deze subsidie zal ten hoogste 3 pCt. bedragen van de bij derden opgenomen leningen op middellange of lange termijn en zij geldt voor een periode van maximaal 15 jaar.

Op zulk een rentesubsidie is reeds lange tijd aangedrongen. Deels omdat in een periode van duur geld van deze faciliteit ongetwijfeld een belangrijke stimulans kan uitgaan, deels omdat deze maatregel noodzakelijk lijkt met het oog op de bestaande faciliteiten op dit gebied in het buitenland.

In zijn algemeenheid wekt dit besluit van de regering dan ook geestdrift op. Deze bekoelt echter aanmerkelijk wanneer men de gekozen omschrijving en toelichting nauwgezet bestudeert. Wanneer de aankondiging van de nieuwe maatregelen ergens vaag is, dan is het wel ten aanzien van deze belangrijke faciliteit. Zij zal slechts in een beperkt aantal gevallen worden toegepast; de regering bindt zich niet aan een percentage of aan een looptijd, tenzij het om het maximum gaat; en ook het begrip „derden”, van wie geld is opgenomen, roept vraagtekens op, zowel wat betreft de eventuele financieringsrol van de Nationale Investeringsbank en van de gemeenten, als in geval van zelffinanciering.

Het valt niet te ontkennen dat deze vaagheid het de regering mogelijk maakt deze maatregel toe te passen hoe, waar en wanneer haar dat het meest wenselijk voorkomt. Als zodanig wordt de flexibiliteit ervan bevorderd. Maar hier staat tegenover dat, wil een faciliteit van een dergelijke importantie duidelijk en daardoor aantrekkelijk zijn voor de ondernemer en bovendien hanteerbaar voor hen die zich tot deze ondernemer richten, zulk een faciliteit een aanzienlijk concretere uitwerking behoeft. De regering heeft met aarzeling deze faciliteit ingesteld en zij zal haar met de uiterste reserve willen toepassen. Dat is uit de aankondiging wel gebleken. Bij de uitwerking zal deze gereserveerdheid toch goeddeels moeten worden prijsgegeven, wil men van deze faciliteit werkelijk aantrekkingskracht doen uitgaan. In ruil daarvoor zou zo nodig de maximum looptijd kunnen worden verkort of de hoogte van het subsidiepercentage in vaste relatie kunnen worden gebracht tot het officiële disconto op het moment van de lening.

Doeltreffendheid van het beleid

Door de aangekondigde aanpassingen wordt in belangrijke mate voldaan aan de eisen die aan directe stimuleringsmaatregelen moeten worden gesteld. Zij zijn ingegeven door de conjuncturele situatie van dit ogenblik en afgestemd op de daarmee gepaard gaande knelpunten. De maatregelen zijn thans ook belangrijk meer gericht op de bevordering van economische activiteiten in het algemeen. En bovendien zijn ze in principe concurrerend. Concurrerend met de momenteel geldende faciliteiten in het buitenland, hoewel bijvoorbeeld in het fiscale vlak toch nog enkele niet te onderschatten verschillen blijven bestaan. Grotendeels ook concurrerend wat de betrokken gebieden in het eigen land betreft. De maatregelen gelden zowel voor het noorden als voor Zuid-Limburg en deels ook voor de overige stimuleringsgebieden.

Maar juist omdat de maatregelen concurrerend zijn, kan er tegen worden aangevoerd dat zij niet voldoende zijn afgestemd op de specifieke vraagstukken van elk der betrokken gebieden. De maatregelen zijn er immers in beginsel in gelijke mate op gericht met hetzelfde middel

— structurele verbetering van de werkgelegenheid — in de onderscheiden gebieden een verschillend doel na te streven. Afgezien van het feit dat ook andere steunmaatregelen hiertoe een bijdrage kunnen geven, lijken de eisen van concurrerend zijn enerzijds en van afgestemd zijn op de specifieke situaties anderzijds, hier niet met elkaar verenigbaar. Toch vertoont ook wat dit betreft de regeling flexibiliteit. Met behulp van de ingebouwde ontsnappingsclausules en via de talrijke slagen die om de arm zijn gehouden, kan namelijk aan de eigen signatuur van een gebied en aan eventueel daaruit voortvloeiende prioriteiten recht worden gedaan. In dit opzicht zou vaagheid een voordeel betekenen. Een te weinig exacte formulering bevordert echter niet de „verkoopbaarheid” van de maatregelen en evenmin de objectieve toepassing ervan. Maar heeft men bewust gekozen voor een stimuleringsmaatregel die in principe concurrerend is, maar die toch kan worden afgestemd op specifieke situaties en prioriteiten, dan is een zekere vaagheid niet te vermijden. Maar in dat geval heeft, omwille van de objectiviteit en de verkoopbaarheid, een exacte formulering van de faciliteiten met ontsnappingsclausules, de voorkeur boven een weergave van hetgeen zoal mogelijk aan faciliteiten gegeven zou kunnen worden.

Binnen het bestek van dit artikel valt niet in detail te beoordelen in hoeverre de aangekondigde faciliteiten in overeenstemming zullen zijn met de voor het regionale beleid geldende E.E.G.-bepalingen, met name met art. 92 van het Verdrag. Dit artikel schrijft voor dat de steunmaatregelen de voorwaarden waaronder het handelsverkeer plaatsvindt niet zodanig mogen veranderen, dat het gemeenschappelijk belang wordt geschaad. Hoewel met de interpretatie van deze bepaling nog betrekkelijk weinig ervaring is opgedaan, mag toch worden aangenomen dat niet tot strijdigheid met dit artikel zal worden geconcludeerd. Incidenteel zou dit wel kunnen geschieden, indien bijvoorbeeld de gestelde maxima extreem worden overschreden of wanneer de steun het ontstaan van overtollige capaciteit bevordert. Hoe dit ook zij, de noodzaak om de directe stimuleringsmaatregelen concurrerend te maken met het omliggende buitenland heeft opnieuw geleerd dat, wil men een ware concurrentieslag vermijden, de harmonisatie van het regionale beleid een dringende zaak is.

INDIEN de uitwerking van de aangekondigde maatregelen ook de nodige verbetering betekent, moet na het bovenstaande geconcludeerd worden dat het stimuleringsbeleid ongetwijfeld aan doeltreffendheid heeft gewonnen. Het betekent echter geen enkele garantie voor het welslagen van het beleid. Reeds eerder werd opgemerkt dat de beslissing omtrent de plaats van vestiging vaak door een complex van factoren wordt bepaald. Veel zal tevens afhangen van de wijze waarop door de gemeenten, industrie-schappen, provincies, het Rijk en andere niet-ambtelijke instanties de acquisitie wordt verzorgd. Een snelle, soepele, niet te omslachtige afhandeling van de aanvragen kan weer op haar manier bijdragen tot verhoging van de doeltreffendheid. Naast doeltreffend zal het stimuleringsbeleid ook slagvaardig dienen te blijven, zodat snel aanpassing kan worden gezocht bij zich wijzigende omstandigheden. Andere, minder directe maatregelen zullen het beleid moeten completeren. Maar ook wanneer aan al deze eisen wordt voldaan, dan nog is geen garantie aanwezig dat het beleid voldoende effect zal sorteren. Voortzetting van de economische groei is in deze het onmisbare sluitstuk.

Heerlen.

Drs. H. C. M. GROSVELD.

Nogmaals wordt aandacht gevraagd voor de wijze waarop de efficiency in de rijksdienst kan worden verbeterd. De nuchtere constatering, dat het in de praktijk niet gemakkelijk is voor een Minister hier veel aan te doen, leidt tot het zoeken naar andere oplossingen. De bestuurbaarheid van de rijksdienst via de collegiale besluitvorming in de Ministerraad neemt toe, zo wordt gesteld, bij een krachtig leiderschap van de Voorzitter van de Raad van Ministers.

Efficiency

in de rijksdienst (II) *

REEDS eerder werd in dit blad de praktische betekenis besproken van de ministeriële verantwoordelijkheid op het vlak van de departementale efficiency. Een nuchtere analyse leert, dat men op dit terrein *niet alles van een bewindsman mag verwachten*.

Men dient te bedenken, dat een Minister er in de eerste plaats is om een stuk werk van de grond te krijgen. Hij ploegt en zaait en oogst misschien; voor snoeien ontbreekt hem de tijd en meestal ook de lust. De verwachtingen van zijn partij, de vele pressiegroepen in en buiten het parlement, de pers, wellicht sommigen van zijn topambtenaren en — last but not least — zijn ambities, allen en alles drijven hem tot expansie, tot versteviging van de greep, die zijn departement heeft.

Om in ondernemerstermen te spreken: zijn aandacht is vooral gericht op de produktie en op public relations; veel minder op kosten- en doelmatigheidsoverwegingen. Ook bij vele bedrijven gaat overigens de leiding eerst bij afnemende groei aan efficiency denken! De eeuwig morrende belastingbetaler weet toch niet in hoeverre hij in de prijs van de produkten de inefficiency meebetaalt, die elke ingewijde in het bedrijfsleven aanwezig weet.

Kunnen Ministers meer doen?

De geringe belangstelling van vele bewindslieden op het onderhavige terrein heeft nog een andere oorzaak: hun positie als tijdelijk met macht beklede niet-specialist tegenover de permanente gespecialiseerde ambtenaren. Ook de verscheidenheid van departementale taken maakt, dat hij veel werk in betrekkelijk korte tijd moet verzetten, terwijl *het zware, schip van Staat slechts langzaam van koers kan veranderen*.

De in het verleden gemaakte afspraken, bestaande regelingen, rapporten van vóór zijn komst aan het werk getogen en niet te negeren commissies, adviesorganen met niet door hem gekozen personen; alles kan hem hinderen een duidelijke eigen koers uit te zetten. Voor een daadkrachtige Minister, die graag met spoed iets tot stand wil brengen, betekent dit: extra inspanning.

Onder deze omstandigheden getuigt het *niet van werkelijkheidszin voor de apparaatzorg veel van een Minister te verwachten*. Zeker is dat het geval, wanneer geen rechtstreeks verband aanwezig is met diens eigen taak of taakopvatting.

Wanneer men deze conclusie tot de zijne maakt, rijst de vraag: wat dan? Op deze vraag past een simpel antwoord: Ministers zouden aan de apparaatzorg in het algemeen en aan de departementale efficiency in het bijzonder een grote dienst bewijzen door hun Secretaris-Generaal duidelijk verantwoordelijk te stellen en zich terzake — het verschijnen van de Kamercommissie is daarvoor een goede gelegenheid — te doen informeren over de bereikte resul-

taten. De Secretaris-Generaal kan zich in een dergelijk gesprek, dat niet meer dan tweemaal per jaar behoeft plaats te vinden, laten bijstaan door de betreffende adviseurs. Wat de Kamercommissie betreft, kan men zowel aan de Algemene Begrotingscommissie als aan de vaste Commissie voor het betrokken departement denken: in art. 28 van het op 12 juli 1966 aangenomen reglement van Orde van de Tweede Kamer der Staten-Generaal wordt de mogelijkheid van voorlichting door rijksambtenaren besproken.

Het aantrekkelijke van deze constructie is, dat de Secretaris-Generaal, eventueel bijgestaan door de verantwoordelijke hoofdamtenaar, gelegenheid krijgt de Kamer beter terzake te informeren dan thans het geval is, hetgeen de *doorzichtigheid van het openbaar bestuur alleen ten goede kan komen*.

Voorwaarde is hierbij wel, dat alle betrokkenen bereid zijn het spel op de juiste wijze te spelen en zich niet te formeel op te stellen. Tegelijkertijd onderstreept dit inlichten van de Kamer de bijzondere verantwoordelijkheid van de Secretaris-Generaal en zijn terzake kundige adviseurs voor de departementale efficiency.

Andere obstakels voor efficiency

Wanneer op de boven omschreven wijze ieder departement wordt aangespoord aandacht te besteden aan de eigen efficiency, zal het resultaat, naar verwacht mag worden, gunstig zijn. Andere obstakels voor de efficiency in de rijksdienst mogen echter niet onbelicht blijven:

1. het gebrek aan coördinatie in het staatsbestel;
2. het bureaucratisch labyrint;
3. het onvoldoende gebruik van organisatie-adviseurs;
4. het tekort aan wetenschappelijk onderzoek naar de efficiency in de overheidsdienst.

Deze opsomming beoogt overigens eerder representatief te zijn dan limitatief.

Het gebrek aan coördinatie in ons staatsbestel. De toenemende verwevenheid van vele vraagstukken dwingt tot overleg en overeenstemming tussen beleidsafdelingen en Ministers van verschillende departementen. Een dergelijk overleg is veelal tijdrovend; een ander en ernstiger aspect is, dat bij een gebrek aan overeenstemming tussen twee of meer departementen het niet gemakkelijk is in ons staatsbestel knopen door te hakken.

„De Regering behoort een eenheid te zijn. Zij was dit vanzelf zolang de Koning persoonlijk de richting van het beleid bepaalde”¹⁾. Onder het parlementaire stelsel wordt de verantwoordelijkheid voor het beleid door de Ministers

* (I) in E.-S.B. van 20 juli 1966, blz. 744-746.

¹⁾ Prof. Mr. J. Oud: *Het constitutioneel recht van het Koninkrijk der Nederlanden*, deel I, blz. 335.

gezamenlijk gedragen. Die homogeniteit zal worden bevorderd „als alle Ministers tot dezelfde staatkundige richting behoren”²⁾. Waar de praktijk van onze coalitie-regeringen deze homogeniteit niet mogelijk maakt, kan men de behoefte aan krachtige leiding van de Minister-raad niet zwaar genoeg laten wegen.

Deze krachtige leiding valt in ons land niet licht te bereiken; alleen een sterk persoonlijk gezag en een politiek krachtige positie zullen onze Minister-President de mogelijkheid verschaffen veel invloed uit te oefenen. Uit doelmatigheidsoverwegingen kan een lans worden gebroken voor elke poging de voorzitter van de Ministerraad reële leidinggevende bevoegdheden te verschaffen. Andere mogelijkheden voor verhoging van de besluitvaardigheid zijn daarmee trouwens niet uitgeput. De schrijver is zich bewust, dat doelmatigheid niet het hoogste goed is in ons staats-bestel, wel echter acht hij deze nog te vaak een stiefkind.

Waarom, om een ander voorbeeld te noemen, hebben wij aan één departement nog steeds Ministers en Staats-secretarissen van verschillende politieke kleur? Zo'n situatie kan door toevallige goede persoonlijke en politieke omstandigheden nog wel houdbaar blijken, uit doelmatigheidsoverwegingen is het een bedenkelijke figuur.

Het bureaucratisch labyrint. Zoveel is reeds geschreven over de eigenaardigheden van een bureaucratie, dat hier alleen de aandacht wordt gevestigd op één enkel aspect³⁾. De grootte van het apparaat, de veelheid van taken bemoeilijken een snel inzicht in de gang van zaken. Wanneer deze stroef verloopt, kost het veel tijd en inzicht de juiste plaats van de „bottlenecks” op te sporen. Elke ervaren ambtenaar weet daar van mee te praten. Een grote mate van goede persoonlijke contacten over het veld van de rijksdienst is dan nodig om de plaatsen van weerstand te kunnen traceren en attaqueren.

Het is echter niet alleen het onderling verkeer *tussen ambtenaren*, dat in hoge mate bepalend is voor de efficiency van het overheidsapparaat, maar vooral ook de uitwisseling tussen bewindsman en zijn ambtenaren. Een bewindsman, die niet gesteund wordt door daartoe bekwame ambtenaren, mag zich met recht beklagen. De meeste ambtenaren hebben een oprechte bereidheid hun Minister ter wille te zijn. Ze moeten echter dikwijls tasten en zoeken naar wat zijn wil in feite is. Hun activiteiten zijn dan eerder taakzoekend dan op een duidelijke doelstelling gericht.

Een andere omstandigheid is, dat het ambtelijke leven aanzienlijk langer duurt dan het politieke bestaan van Ministers. Ambtelijke deskundigheid overtreft gemeenlijk die van de bewindsman. Dit leidt, wanneer een Minister in gebreke blijft zijn ambtenaren te bezielen, niet zelden tot geresigneerde ambtenaren en Ministers, die enigermate wantrouwend tegenover de eigen raadslieden staan.

Wanneer men daar bij voegt de gang van zaken in de Ministerraad, met zijn onoverzienbare agenda en de vaak moeizaam tot de betrokken ambtenaren doordringende beslissingen, dan aanschouwt men een bureaucratische doolhof, waar de efficiency zonder de prikkel van een gerichte aandacht te weinig kans heeft. Voor deze prikkel behoren de organisatie-adviseurs in de verschillende departementen mede zorg te dragen.

Het onvoldoende gebruik van organisatie-adviseurs is hier een ander obstakel. Door gebrek in getalsterkte kunnen dezen slechts een klein deel van de mogelijke taken vervullen, terwijl bovendien elke staffunctie alleen goed kan worden uitgeoefend indien:

- de staffunctionaris bekwaam is,
- een krachtige leiding hem daadwerkelijk steunt.

Alleen wanneer aan deze voorwaarden is voldaan en het efficiency-werk gezag heeft, heeft uitbreiding van het aantal deskundigen zin⁴⁾. Op het ogenblik zijn ca. 100 deskundigen in de gehele rijksdienst werkzaam, op een totaal dus van ca. 125.000 man. Een vergelijking met het bedrijfsleven is niet wel doenlijk: de ambtelijke arbeid is vaak minder gemakkelijk grijpbaar en te structureren.

Het tekort aan wetenschappelijk onderzoek naar de efficiency in de overheidsdienst is een vierde obstakel. Nog te weinig wordt in ons land aan gerichte studie gedaan naar de wijze van functioneren van het complexe overheidsapparaat⁵⁾. De mogelijkheid dient te worden gezien een dergelijk onderzoek „van binnen uit” te doen plaatsvinden, door teams van onderzoekers en organisatie-deskundigen op bepaalde vraagstukken of velden van onderzoek te richten.

Vele ongetoetste meningen van thans zijn dikwijls niet meer dan een staalkaart van vooroordelen of incidentele ervaringen. Het onderzoek moet echter voor alles op de praktijk gericht zijn.

Efficiency: waarheen?

In de *Nieuwe Rotterdamse Courant* (12 en 13 augustus 1966) heeft Mr. G. Boot de wenselijkheid bepleit van een centraal bureau Organisatie, coördinatie en efficiency, met eenzelfde onafhankelijke status als de Algemene Rekenkamer inneemt. Soms wordt ook het geluid vernomen om de Rekenkamer zelf meer op dit terrein werkzaam te doen zijn.

Centralisatie biedt echter niet altijd de verwachte voordelen, vooral niet als de centrale advisering het karakter van beoordeling en controle gaat innemen, waardoor zelfs het stimulerende en coördinerende optreden niet meer wordt geaccepteerd. De departementale advisering op doelmatigheidsgebied kan door de weerzin tegen het centrale punt ook zelf schade lijden of in een ongewenst tegenspel verzeild raken. Veel ware gewonnen, indien de eigen verantwoordelijkheid voor een efficiënt apparaat met doelmatige procedures en normen in ieder departement sterker zou worden beleefd. Met behulp van ons parlement valt dit langs de aangegeven lijnen te verwezenlijken. Daadwerkelijke parlementaire belangstelling voor de efficiency in de rijksdienst kan een bijzondere aansporing betekenen.

Wanneer dan in ieder departement de hoognodige daadkrachtige deskundigen ter beschikking zouden staan, mag de nuchtere verwachting worden uitgesproken, dat de efficiency in de rijksdienst door deze goede zorgen zal ophouden een zorgenkind te zijn. Zorg zal zij echter altijd behoeven.

's-Gravenhage.

F. J. BIALLOSTERSKI.

²⁾ T.a.p., blz. 335.

³⁾ Beroemd is Trumans commentaar op de verkiezing van Generaal Eisenhower tot president: „He'll sit here and he'll say: Do this! Do that! *and nothing will happen.* Poor Ike, it won't be a bit like the Army. He'll find it very frustrating” (cit. Neustadt: *Presidential Power*, blz. 42).

⁴⁾ With a service advising on efficiency, standing and reputation are of prime importance (*O. & M. Bulletin H. M. Treasury*, november 1966).

⁵⁾ Een van de gunstige uitzonderingen is het onderzoek, dat Dr. Van Beinum bij de Post-, cheque- en girodienst heeft gedaan: *Een organisatie in beweging*, Leiden 1963. Voor een meer algemene benadering zie men Dr. D. van Duyne: *Prospectief Bestuur*. In wezen is de bestuurskunde in Nederland (nog) niet van de grond gekomen.

Politieke partijen en landbouw 1963-1966

De partijprogramma's van 1963

ZEVEN van de tien in ons parlement vertegenwoordigde politieke partijen besteden in hun programma's en/of verkiezingsmanifesten aandacht aan landbouw en visserij. Met betrekking tot de doeleinden van het landbouwbeleid, dat men voorstaat, vertonen deze zeven partijen grote overeenstemming. Zij het ieder in eigen bewoordingen en de een veel terughoudender dan de ander, zien alle zeven partijen versterking van de economische positie der agrariërs als doel van de landbouwpolitiek.

Ook over de daartoe te bezigen middelen blijkt nogal wat overeenstemming te bestaan. In tabel 1 is een overzicht gegeven van de middelen, welke door meer dan een partij worden vermeld. Uit de programma's blijkt, dat de partijen als volgt zijn te onderscheiden naar de middelen, waarmee ze verwachten bovengenoemd doel te kunnen verwezenlijken:

— behalve de tot nu toe bij het prijs- en structuurbeleid gebruikelijke, ook een aantal nieuwe middelen toepassen: A.R.P., C.H.U., K.V.P., V.V.D.;

— vereenvoudiging van de overheidsbemoeienis met sobere toepassing van een beperkt aantal prijs- en structuurpolitieke middelen: B.P.;

— naast prijspolitiek vooral overheidsbeheer van de grond: P.v.d.A.;

— alleen prijspolitiek: C.P.N.

Parlementaire belangstelling van 1963 tot 1965

Door Bijkerk werd onlangs de parlementaire belangstelling voor de verschillende Ministeries bepaald aan de hand van de lengte van vragen van parlementariërs en de daarop gegeven antwoorden van de verschillende Ministers¹⁾. De verdeling over de politieke partijen van de tussen 1963 en 1965 aan de Minister van Landbouw en Visserij gestelde vragen is in tabel 2 gegeven naast de lengte der agrarische programma's²⁾, welke bij de verkiezingen van 1963 werden gehanteerd.

Mede doordat verscheidene vragen betrekking hebben op consumentenproblemen, bestaat er in het parlement een relatief grote belangstelling voor aangelegenheden, welke op het Ministerie van Landbouw en Visserij worden behandeld. Afgevaardigden van B.P. en P.v.d.A. vragen naar verhouding zeer vaak iets aan een Minister, maar die van K.V.P. en vooral A.R.P. doen dat zelden. Een dergelijk onderscheid naar partij blijkt ook te bestaan tussen de leden van de Tweede-Kamercommissie voor landbouw en visserij, van wie de meeste landbouwvragen afkomstig zijn. Omdat de kamerstukken betreffende andere parlementaire werkzaamheden niet op dezelfde wijze kunnen worden ingedeeld naar politieke partijen, zijn alleen de gegevens van tabel 2 beschikbaar. Uit de hieruit blijvende verschillen in parlementaire belangstelling kan dus bepaald niet worden afgeleid of de vertegenwoordigers van de ene partij meer of minder op de bres staan voor boeren en tuinders dan die van een andere partij.

De politieke verschuivingen van 1966

De kiezers van 1966 hebben zich in twee opzichten van

de kiezers uit de jaren daarvoor onderscheiden. Rond 10 pCt. heeft voor het eerst mogen stemmen en de voorkeur voor één enkele partij, nl. de Boerenpartij, resulteerde in een stijging van het stempercentage met vijf punten bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten en met zeven punten bij die voor de Gemeenteraden in vergelijking tot de Tweede-Kamerverkiezingen van 1963.

In onze politieke geschiedenis heeft zich evenwel dit soort verschijnselen voorheen vaker voorgedaan. Na de invoering van het vrouwenkiesrecht stemde zelfs de helft voor de eerste keer en direct na de tweede wereldoorlog waren er eveneens veel nieuwe kiezers. Van 1920 tot 1960 stemden op verschillende tijdstippen verhoudingsgewijs grote aantallen kiezers betrekkelijk plotseling op één bepaalde partij of keerden zich opeens van een partij af.

Hoewel de verschuivingen van 1966 wat groter zijn geweest dan bij de voorafgaande verkiezingen, kan beslist niet worden gesteld dat we met iets nieuws te maken hadden. Naast protestantse, katholieke, socialistische en liberale partijen hebben in de jaren twintig en dertig verschillende malen partijen van middenstanders en boeren met succes aan de verkiezingen deelgenomen.

Tussen de groepen partijen, die in ons parlement kunnen worden onderscheiden, verschillen de stemverhoudingen van 1966 zelfs heel weinig van die van 1918, zoals uit figuur 1 kan worden afgelezen. Hierbij zijn C.P.N., P.S.P. en P.v.d.A. alsmede hun politieke voorgangers als socialistisch aangemerkt. Behalve de liberale, de boeren- en middenstandspartijen zijn ook de vooroorlogse nationalistische partijen tot de overige niet-confessionele partijen gerekend.

In 1963 behaalde de Boerenpartij op het platteland een belangrijke stemmenwinst, die in 1966 gevolgd werd door een nog grotere in de steden³⁾. Vijf tot tien jaar geleden werd het „vrijdverbreide onbehagen uit het platteland vooral door de „vrije boeren” duidelijk uitgesproken. Destijds onderkende Houttuyn Pieper dit onbehagen reeds als een min of meer algemeen verschijnsel: „Sommige aspecten van hetgeen de vrije boeren dwarszjt spreekt ons allen wel enigszins aan”, zoals de „benauwenis over het feit, dat alles centraal geregeld lijkt te worden zonder dat de enkeling er veel invloed op kan uitoefenen”⁴⁾.

Intussen veranderde er op het platteland zoveel, dat er meer vertrouwen in de toekomst ontstond. Als symptoom hiervan kan worden genoemd de gewijzigde toon van het veel gelezen onafhankelijke agrarische weekblad *De Boerderij*. Vroeger werden de bezwaren tegen de gang van

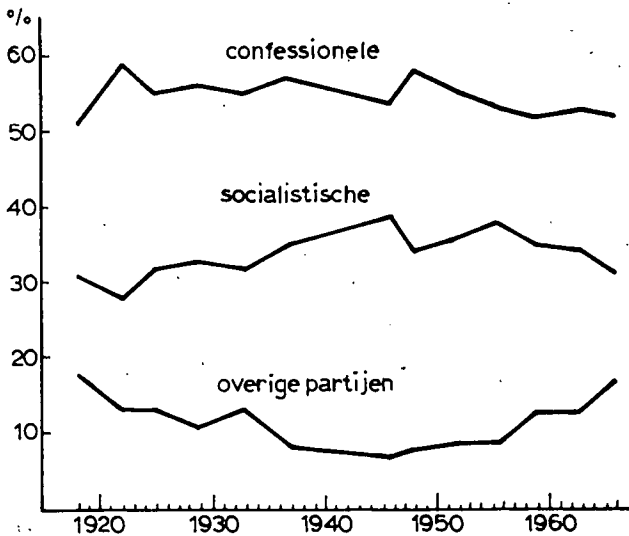
¹⁾ Drs. K. C. Bijkerk: „Belangstelling bij het parlement voor sociaal-economische problemen” in *E.-S.B.* van 25 mei 1966, blz. 552-553.

²⁾ Zoals deze voorkomen in: *Parlement en kiezer 1965-1966*, samengesteld door P. Goossen, 's-Gravenhage 1966, blz. 100 t/m 228.

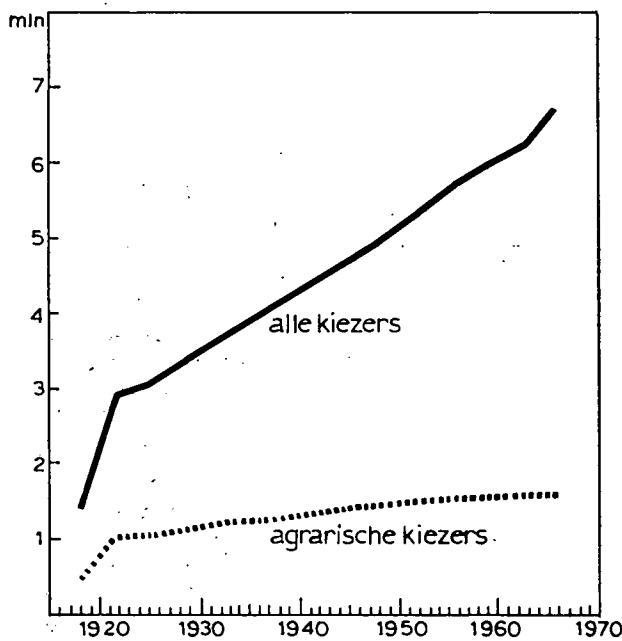
³⁾ C.B.S.: *Statistiek der verkiezingen 1963, Tweede Kamer* en C.B.S.: *Statistiek der verkiezingen 1966, Provinciale Staten*.

⁴⁾ A. Houttuyn Pieper: „De acties der „vrije boeren” in sociologisch perspectief” in *Landbouwkundig Tijdschrift*, 1962, blz. 449-460.

figuur 1.
PARTIJVERHOUDINGEN 1918 - 1966

figuur 2.
GELDIGE STEMMEN VAN ALLE EN VAN AGRARISCHE KIEZERS

zaken er breed in uitgemeten, maar de tegenwoordige redactie doet positief mee aan de discussie over mogelijke verbeteringen, en het wordt nog steeds veel gelezen.

Dat de Boerenpartij eerst in 1966 grote steun van niet-agrariërs kreeg, komt uiteraard doordat stedelingen deze partij indertijd nog niet als keuzemogelijkheid onderkenden. Overigens waren de verschuivingen van 1966 bepaald niet eenzijdig. De stemmenwinst was tenminste in Amsterdam duidelijk de resultante van winst en verlies. Hier bleek het aandeel van de kiezers, dat van partij wisselde, tweemaal zo groot te zijn als uit de percentageveranderingen kon worden afgeleid. De meeste partijen kregen er zowel stemmen van winnende als van verliezende partijen en moesten daar ook stemmen aan afstaan⁵⁾.

E.-S.B. 8-2-1967

TABEL 1.

Enkele in partijprogramma's genoemde landbouwpolitieke middelen

	A.R.P.	B.P.	C.H.U.	C.P.N.	K.V.P.	P.v.d.A.	V.V.D.
prijs-/inkomensgarantie	++		++	+	++	+	++
bevordering gezins-/zelfst. bedrijven	++	+	++		++	+	++
ontwikkeling/sanering	++		++		++	++	++
versnelling ruilverkaveling	++		++		++	++	++
landbouwvoorlichting	++		++		++	++	++
speciale belastingregels	++		++		++	++	++
bevordering visserij	++		++		++	++	++
medewerking E.E.G.	+				++		+
kredietbevordering					+		+

+ overheidstaak
— geen overheidstaak
· geen uitspraak

TABEL 2.

Lengte van agrarische programma's en van landbouwvragen van Kamerleden

	Lengte agrarische programma's 1963		Vragen aan de Minister van Landbouw 1963-1965		Aantal leden Tweede-Kamer-commissie landbouw
	In pCt. van alle agrar. programma's tezamen	In pCt. van het programma van elk der partijen	In pCt. van alle landbouwvragen tezamen	In pCt. van alle vragen door elk der partijen gesteld	
A.R.P.	21	5	1	2	1
B.P.	12	12	22	43	1
C.H.U.	4	3	6	11	1
C.P.N.	4	2	4	19	1
G.P.V.	—	—	—	—	—
K.V.P.	22	2	4	4	5
P.S.P.	—	—	2	4	—
P.v.d.A.	8	2	48	12	4
S.G.P.	—	—	3	11	—
V.V.D.	29	5	10	13	2
gemiddeld.	10	3	10	12	15

TABEL 3.

Globale schatting van de politieke keuze der agrariërs

	1963 Tweede Kamer		1966 Provinciale Staten	
	In pCt. van alle agrarische kiezers tezamen	In pCt. van alle kiezers op elke partij	In pCt. van alle agrarische kiezers tezamen	In pCt. van alle kiezers op elke partij
A.R.P.	10 à 15	ca. 35	10 à 15	ca. 30
B.P.	0 à 5	ca. 45	5 à 10	ca. 25
C.H.U.	10 à 15	ca. 35	10 à 15	ca. 30
C.P.N.	0 à 5	ca. 10	0 à 5	ca. 10
G.P.V.	0 à 5	ca. 35	0 à 5	ca. 35
K.V.P.	35 à 40	ca. 30	30 à 35	ca. 25
P.S.P.	0 à 5	ca. 10	0 à 5	ca. 10
P.v.d.A.	20 à 25	ca. 20	15 à 20	ca. 20
S.G.P.	0 à 5	ca. 45	0 à 5	ca. 45
V.V.D.	5 à 10	ca. 20	5 à 10	ca. 20
gemiddeld ..	10	25	10	23

Agrarische kiezers

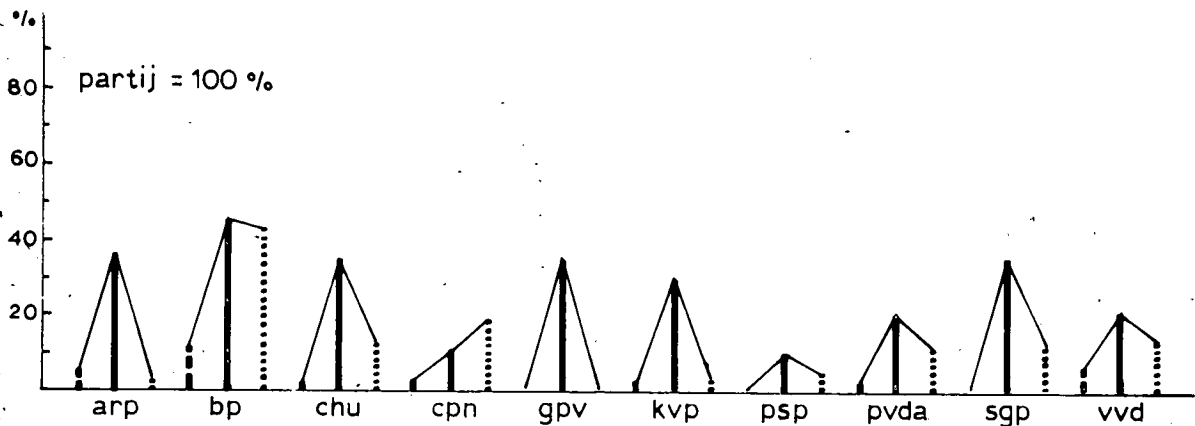
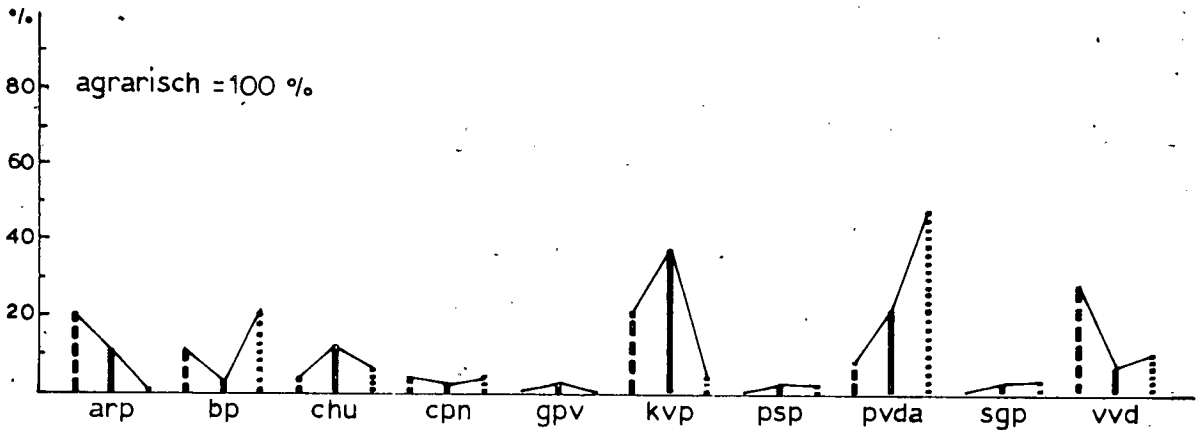
In figuur 2 is aangegeven hoeveel stemmen er, sinds het algemeen kiesrecht werd ingevoerd, door alle kiezers en door kiezers afkomstig uit een agrarisch milieu werden uitgebracht. Het laatste werd bepaald aan de hand van de beroepstellingen en de leeftijdsopbouw van het kiezerskorps. Als agrarisch is daarbij aangemerkt het percentage van elke leeftijdsklasse, dat overeenkomt met het percentage agrariërs van de beroepsbevolking uit hun jeugd.

De grote vermindering van het aantal agrarische beroeps-personen gedurende de laatste decennia zal in 1967 nog

⁵⁾ Drs. J. P. A. Gruyters: „Wisselende kiezers bij de verkiezingen van 23-3-1966” in *Acta Politica*, 1966/67, blz. 3-28

figuur 3.

AGRARISCHE PROGRAMMA'S (■), KIEZERS (▨) EN VRAGEN VAN KAMERLEDEN (⋯)

geen-involed uitoefenen op het aantal kiezers, dat afkomstig is uit agrarisch milieu. Evenmin kan de naoorlogse geboortegolf merkbaar zijn, zodat het aantal agrarische kiezers vrijwel constant blijft. Over enkele jaren zal zowel het aantal als het percentage agrariërs gaan dalen resp. sterker afnemen dan tot nu toe.

De politieke voorkeur van agrariërs in 1963 en 1966

Noch over de leeftijdsopbouw, noch over de beroepsstructuur der kiezers op een bepaalde partij is met enige zekerheid iets te zeggen. Het grootste deel van de huidige agrariërs en een belangrijk deel der niet-agrariërs, die afkomstig zijn uit een agrarisch milieu, wonen echter op het platteland. Omdat daar het merendeel der stemmen wordt uitgebracht door agrariërs en andere uit agrarisch milieu afkomstige kiezers was het mogelijk met behulp van de plattelandsverdeling der stemmen³⁾ in tabel 3 de politieke voorkeur van agrariërs globaal te benaderen.

Ondanks een dalend agrarisch aandeel bij de kiezers bleef de stemverhouding tussen confessionele en niet-confessionele partijen, zolang we algemeen kiesrecht hebben, betrekkelijk constant. Het ligt voor de hand, dat voorheen de agrarische kiezers een vergelijkbare confessionele voorkeur hadden. Dan moet intussen bij niet-agrarische kiezers de confessionele voorkeur zelfs relatief zijn toegenomen. Dit betekent of dat deconfessionalisering van voormalige agrariërs meer dan een halve eeuw vergt, of dat tussen beide verschijnselen weinig of geen verband

bestaat. Hoe dit ook zij, het staat wel vast dat niet alleen in ons land, maar ook in West-Duitsland, agrariërs meer op confessionele dan op andere partijen stemmen⁶⁾.

Partijen en kiezers

De hiervóór geschetste agrarische trekken van de politieke partijen, zoals deze tot uitdrukking kwamen in de tabellen 2 en 3, zijn samengevat in figuur 3. In het *bovenste* deel is telkens het percentage van iedere partij aangegeven in het totaal van de agrarische passages uit alle partijprogramma's tezamen met daarnaast het percentage van de partij in het totaal van agrarische kiezers anno 1963 en ten slotte het partijpercentage in het totaal van parlementaire vragen over landbouw.

In het *onderste* deel van figuur 3 is aangegeven het agrarische aandeel van elk partijprogramma naast het percentage agrarische kiezers van het totaal der kiezers op elke partij (ook weer in 1963) en het percentage agrarische vragen van de totale lengte van door parlementaire vertegenwoordigers van elk der partijen gestelde vragen.

Aan agrarische programma's besteden de socialistische partijen relatief de minste aandacht, en de overige niet-confessionele partijen juiste de meeste, terwijl de confessionele partijen een middenpositie innemen. Bij de agrarische kiezers gaat, zoals gezegd, veelal de voorkeur uit

⁶⁾ Dr. K. Schwarz: „Das Wahlverhalten verschiedener Bevölkerungsgruppen bei der Bundestagswahl 1965“ in *Wirtschaft und Statistik*, 1966, blz. 85-93 en 165-173.

naar de confessionele partijen. De socialistische partijen worden bij deze kiezers voorafgegaan door de overige partijen. De vertegenwoordigers van de socialistische partijen tonen ongeveer evenveel belangstelling voor landbouw en visserij als die der overige partijen; de belangstelling der confessionelen zinkt daarbij haast in het niet.

Het agrarisch uiterlijk der afzonderlijke partijen vertoont binnen deze groepen nog duidelijke verschillen. Zo lijken de figuurtjes van C.H.U. en K.V.P. veel op elkaar, maar dat van de A.R.P. laat min of meer het spiegelbeeld van dat van de P.v.d.A. zien. En dit laatste verschilt op zijn beurt weer sterk van dat van de C.P.N. Bij B.P. en V.V.D. is er evenwel een betrekkelijk grote gelijkenis op te merken.

UIT het voorgaande kan de gevolgtrekking worden gemaakt, dat beïnvloeding van kiezers afkomstig uit agrarisch milieu, door omvang of veelzijdigheid van agrarische programma's, met uitzondering van de B.P. in 1963, niet of nauwelijks merkbaar is. Evenmin

schijnt er veel verband te bestaan tussen de voorkeur van deze kiezers en de mate waarin afgevaardigden aan de Minister van Landbouw vragen stellen.

Bij de summier meting van de gedragingen van partijen, en kiezers komen overigens wel de bekende politieke verschillen te voorschijn. Daarmee heeft bij elke partij de groene zoom aan haar mantel een specifiek patroon. Bij partijen van dezelfde politieke kleur lijken deze patronen erg veel op elkaar, maar bij politiek niet verwante partijen is er weinig overeenkomst tussen te bespeuren.

In ons politieke bestel, dat zo democratisch is, dat er zelfs voor ingewijden onverwachte verschuivingen mogelijk zijn, kunnen dus bij dit nogal oppervlakkige kenmerk weliswaar bescheiden, maar toch onmiskenbare verschillen tussen (groepen van) politieke partijen worden aangetoond. Zou men hieruit misschien mogen afleiden, dat de nogal eens gehoorde opmerking, dat alle partijen in wezen gelijk zouden zijn, in strijd is met de werkelijkheid, althans met de agrarische?

Wassenaar.

G. A. VAN HOUTEN.

C.E.P. '67

VOORAFGAANDE aan de binnen enkele weken te verschijnen volledige tekst van het Centraal Economisch Plan 1967 werd door het C.P.B. eind januari een inleiding en samenvatting verstrekt van het Plan (dat geen plan is, zoals de lezer weet). De dagbladen gaven hiervan reeds verbale verslagen; wij volstaan daarom met de lezer hierbij de kerngegevens voor te leggen.

Het C.P.B. heeft aan de centrale prognose 1967 (fiscale mutaties per 1 juli) een prognose toegevoegd, gebaseerd op een verlaging van de loon- en inkomsten-

belasting per 1 april 1967 en een verhoging van de omzetbelasting per 1 oktober 1967. Omdat wij en de kans op deze laatste ingangsdata zeer klein en de afwijkingen t.o.v. de centrale prognose vrij gering achten, geven wij slechts deze laatste weer.

Het jaar 1967 in zijn economische totaliteit wordt door het C.P.B. gelukkig niet beschouwd als een extrapolatie van de laatste maanden van 1966; het is daarom dubbel te hopen dat het Plan achteraf niet al te zeer een „self-denying prophecy” zal blijken te zijn geweest.

	1964	1965	1966	Centrale prognose 1967
(mutaties t.o.v. voorafgaand jaar in pCt.)				
Veronderstellingen				
Volume wereldinvoer (herwogen)	10	9	6	5
Materiële overheidsconsumptie (nominaal)	10,5	4,5	8,5	5,5
Bruto investeringen door de overheid (nominaal)	26	8,5	10,5	5
Invoerprijspeil	2,5	0,5	1	0,5
Concurrerend uitvoerprijspeil	2	2	2	1
Loonsom per werknemer, incl. soc. lasten (bedrijven)	15	10,5	10,5	8
Volume woningbouw	29	12	8	3
(niveau)				
Inflatoire financiering overheid (in f. mrd.)	0,6	0,5	1,6	0,4
(mutaties t.o.v. voorafgaand jaar in pCt.)				
Resultaten				
Volume particuliere consumptie a)	6	8	4	3
Volume bruto investeringen door bedrijven in vaste activa	14	4	8,5	— 1
Volume goederenuitvoer	12,5	9	6	8
Volume goedereninvoer	15	6,5	7	3
Productievolume in bedrijven	9,5	6	5	4
Prijspeil particuliere consumptie	6,5	4	6	4,5
Prijspeil goederenuitvoer	2,5	1,5	0,5	0,5
Arbeidsproductiviteit in bedrijven	7,5	4,5	4	4
(niveaus)				
Saldo lopende rekening van de betalingsbalans (in f. mrd.)	— 0,70	0,06	— 0,80	0,50
Voorraadvorming (in f. mrd.)	1,70	0,90	1,50	1,30
Werkloosheid (1.000 personen)	30	35	45	85
Arbeidsinkomensquote bedrijven b) (in pCt.)	73,5	74,5	75,5	76
Nationale liquiditeitsquote (in pCt.)	37,5	37	36,5	36
Besparingen (in pCt. van het nationaal inkomen tegen marktprijzen)	19,3	18,8	18,9	19,2
Netto relevante overheidsuitgaven (in pCt. van het nationaal inkomen tegen marktprijzen)	27	27	27,5	27
Belastingdruk (in pCt. van het nationaal inkomen tegen marktprijzen — transactie-basis)	26	25,5	26	26,5

a) De volumemutaties van de particuliere consumptie na correctie voor de anticipatie-aankopen in 1965 luiden als volgt — 1965: 7 pCt., 1966: 6 pCt., 1967: 2 pCt.

b) Gedefinieerd in het negende halfjaarlijks rapport van de S.-E.R.

Inkomens in midden- en kleinbedrijf

NA elke publikatie over de ontwikkeling van inkomens in bepaalde beroepsgroepen worden via pers, radio en T.V. door al of niet terzake kundigen bespiegelingen gehouden over de beschikbaar gekomen cijfers. Met name de vergelijking met het inkomen van „de” arbeider is een geliefkoosde bezigheid. Ook de publikatie van de inkomensverdeling 1964 van ondernemers in het midden- en kleinbedrijf ¹⁾ ont kwam niet aan deze behandeling. De stijging van de gemiddelde inkomens uit bedrijf van 1962 op 1964 werd zonder enig bedenken gesteld tegenover de stijging van de gemiddelde weekinkomens van meerderjarige mannelijke nijverheidsarbeiders. De stijging met 26 pCt. voor de laatste categorie stak schril af tegen de 35 pCt. voor de eerste groep.

Het lijkt goed, nader in te gaan op enkele aspecten, welke bij een beoordeling van deze cijfers wellicht niet zo vanzelfsprekend in een beschouwing worden betrokken. Daarbij zal eerst de technische zijde van deze statistiek worden besproken, waarna een aantal meer fundamentele opmerkingen over deze gegevens zal worden gemaakt.

In onderstaande tabel is een samenvatting van de genoemde C.B.S.-publikatie gegeven. De branche-cijfers zijn niet opgenomen, daar op de oorzaken van de grote differentiatie van resultaten per branche in het bestek van dit artikel niet kan worden ingegaan.

TABEL 1.

Kerninkomen ondernemers midden- en kleinbedrijf
(gemiddelden per sector)

Sector	1962		1964	
	in gld.	index 1960=100	in gld.	index 1962=100
Ambacht (13 branches)	11.710	119	16.065	137
Detailhandel (13 branches) . .	10.638	118	13.858	130
Vervoer (2 branches)	12.314	127	16.250	132
Horeca (4 branches)	9.052	131	13.488	149
Totaal (32 branches)	11.052	120	14.881	135

Uitval

De steekproef omvatte de belastingplichtigen van wie de achternaam met de letter A dan wel N begint en wier inkomen beneden f. 30.000 ligt. Tevens omvatte zij *alle* belastingplichtigen met een inkomen van f. 30.000 of meer of een vermogen van f. 300.000 of meer. De letters A en N worden geacht 4 pCt. van het betreffende universum uit te maken. De resultaten van de A- en N-steekproef werden vermenigvuldigd met de factor 25 en gecombineerd met de uitkomsten van de groep der hogere inkomens en vermogens.

Voor zover het inkomen uit bedrijf minder is dan het inkomen uit een dienstbetrekking wordt de man niet als

ondernemer in het midden- en kleinbedrijf aangemerkt en blijft dus buiten deze statistiek. Daar gewerkt wordt met fiscale gegevens blijven voorts buiten beschouwing de regelmatig zeer lage inkomens, welke uit de fiscale administratie zijn afgevoerd. Het C.B.S. merkte hierbij voor de cijfers van 1962 op dat dit in de lagere inkomensklassen niet te verwaarlozen elementen van onzekerheid en onvolledigheid geeft ²⁾.

Ten slotte is er de beperking tot de fiscale winst uit bedrijf door natuurlijke personen genoten. Door dit uitgangspunt ligt de grens van de betreffende groep ondernemers niet bij de omvang van het bedrijf, dus tussen grootbedrijf en middenbedrijf, doch bij de rechtsvorm van de onderneming. De N.V. is buiten de groep midden- en kleinbedrijven geplaatst, hetgeen, hoewel de overgrote meerderheid van de N.V.'s tot de kleine ondernemingen behoort, een ongunstige invloed op het gemiddelde inkomen van de groep kan hebben.

De hier weergegeven uitval (degenen met zeer lage inkomens en met minder inkomen uit bedrijf dan uit dienstbetrekking, alsmede de beperking tot natuurlijke personen) in combinatie met de mogelijke fout in de methode van de berekening van de in de statistiek opgenomen personen kan van reële betekenis zijn bij de beoordeling van de cijfers. Globale vergelijking van de absolute aantallen per sector met gegevens van het Centraal Registratiekantoor voor Detailhandel en Ambacht geeft voor de gekozen branches in de detailhandel een afwijking van ruim 15 pCt. en voor de ambachtsgroep van ca. 5 pCt. In de twee branches van de vervoerssector zou ongeveer 10 pCt. uitval optreden en in de horecasector liefst 35 pCt. ³⁾.

Het inkomensbegrip

Het besproken inkomen is het zgn. kerninkomen, waaronder door het C.B.S. wordt verstaan de fiscale winst die de belastingplichtige in zijn bedrijf heeft behaald, dat wil zeggen de bruto winst verminderd met de bedrijfskosten, de eventuele vervroegde afschrijvingen en investeringsaftrek, doch zonder verrekening van vroegere verliezen ⁴⁾. Dit kerninkomen heeft bij werknemers betrek-

¹⁾ Inkomensverdeling 1964. Aantal ondernemers in het midden- en kleinbedrijf naar inkomensklassen van het kerninkomen. *Statistisch Bulletin* van het C.B.S., 22e jrg., no. 106, 2 november 1966.

²⁾ Inkomensverdeling 1962 (voorlopig). Ondernemers in het midden- en kleinbedrijf. C.B.S.: Maandstatistiek van het financieuzen, 13e jrg., no. 2, februari 1965, blz. 59.

³⁾ Voor de sectoren vervoer en horeca is vergeleken met de aantallen, opgenomen in *Het midden- en kleinbedrijf in de nationale economie*, uitgave van de Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf, 's-Gravenhage.

⁴⁾ Zie noot 2.

(I. M.)

Met een aandeel

VEREENIGD BEZIT VAN

king op loon of provisie zonder bijverdiensten. Enige verschillen liggen voor de hand.

De looninkomsten zijn duidelijk inkomsten van het hoofd van het gezin (belastingplichtige). Daarentegen is de fiscale winst uit bedrijf in vele ondernemingen in midden- en kleinbedrijf het resultaat van inschakeling van het gezin. Naast de ondernemer worden echtgenote en kinderen ingezet als zulks nodig is. In vele gevallen is daar geen arbeidsverhouding en wordt de arbeidsprestatie zonder meer ingebracht. De bedrijfskostenstatistieken van het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf vermelden steeds de post „gewaardeerd loon overige niet-betaalde krachten”. Uiteraard is er grote verscheidenheid naar bedrijf en branche, naar platteland of stad. In doorsnee mogen wij zeker een halve kracht hiervoor tellen en dan zijn we bepaald niet aan de hoge kant. Deze tijdelijke hulp in routinezaken zal tegen lage honorering toch moeten worden gewaardeerd en als zodanig is dit in de fiscale winst uit bedrijf opgenomen.

Voor zover een vergelijking tussen het aldus gecorrigeerde kerninkomen en de verdiende werknemerslonen gemaakt wordt, zal uiteraard een verdere correctie nodig zijn ten aanzien van de door de zelfstandige zelf te betalen sociale lasten en dergelijke. Het werkgeversdeel van de sociale premies, de pensioenvoorzieningen en de premie Algemene Kinderbijslagwet (niet de premie Kinderbijslagwet Loontrekkenden) zal dooreen genomen bij het zelf treffen van gelijksoortige voorzieningen ca. 18 pCt. van het inkomen vergen. Daarenboven is er de 4 pCt. vakantietoeslag en de uitkering kinderbijslag voor het eerste en tweede kind welke niet door de zelfstandige worden verkregen (in 1964 bedroeg deze kinderbijslag f. 650).

Bij vergelijking van inkomens dienen ook tegenover elkaar gesteld te worden de inspanning en het niveau van werken. Wat de inspanning betreft mag de werktijd als globale indicatie worden gehanteerd. Ook als daarbij wordt bedacht dat een deel van de werktijd met name in de detailhandel slechts beschikbaarheidsnuttigheid heeft, dan nog is het van belang te constateren dat tegenover de 46-urige werkweek van werknemers in de nijverheid ten minste 55 uur van de ondernemers kan worden gesteld⁵⁾. Op basis van deze gegevens is een berekening van een gemiddeld uurloon voor de ondernemer niet aantrekkelijk. Het zou neerkomen op ongeveer f. 4 tegenover omstreeks f. 4,60 voor de werknemer.

Het gelijkstellen van kerninkomen met fiscale winst uit bedrijf maakt het gewenst nog te wijzen op het feit, dat opbrengst van vermogen — mits dit in het eigen bedrijf is geïnvesteerd — wel in de fiscale winst is opgenomen. Dit geïnvesteerd vermogen kan bij de toenemende omvang van

bedrijven, inventaris en voorraden redelijke bedragen betreffen. Waar voor anderen de opbrengst uit beleggingen tot de neveninkomsten wordt gerekend, zou enige correctie ook hier op haar plaats zijn. Het kwantitatief benaderen van deze factor is niet eenvoudig. Slechts gegevens van enkele branches zijn van meer recente datum. De uitkomsten van de studie van de Commissie Vermogensonderzoek bij de middenstandsonderneming en de vervolgonderzoeken van de Accountantsdienst van het Ministerie van Economische Zaken⁶⁾ wettigen de mening, dat hier sprake moet zijn van een gemiddeld vermogen van meerdere tienduizenden guldens.

Ook het afschrijvings- en waarderingsbeleid is op het fiscale inkomen van invloed. Door bedrijfseconomisch te lage afschrijvingen zit in de fiscale winst — en bij de onderhavige bedrijven dus in het inkomen — een stuk schijnwinst, daar zonder fiscale regels op andere — snellere — wijze afgeschreven zou zijn.

Ten slotte willen wij ten aanzien van kerninkomen en fiscaal inkomen toegeven aan de opkomende gedachte betreffende neveninkomsten en belastingontduiking. De neveninkomsten moeten niet te groot worden geraamd. De gegevens over 1962 bevatten in totaal aan neveninkomsten slechts 3½ pCt. van het kerninkomen. Uiteraard is het percentage groter naarmate het kerninkomen lager wordt. Ook het absolute bedrag wordt groter. Bij de groep beneden f. 5.000 inkomen zijn de neveninkomsten reeds 25 pCt., dus nog slechts f. 1.250. Belastingontduiking is uiteraard mogelijk. Opgemerkt moet echter worden dat de belastinginspectie vaak ervaart dat kleine bedrijven teveel aan belasting betalen, daar zij de legale mogelijkheden van aftrek enz. niet benutten.

Structurele verschuiving

De inkomensverdeling in het midden- en kleinbedrijf heeft in het verleden de stelling geboren doen worden, dat een derde deel van de inkomens beneden het sociaal minimum liggen, een derde deel tussen het sociaal minimum en de welstandsgrens en een derde deel boven de welstandsgrens (daarbij is weer fiscale winst gelijkgesteld met inkomen). Tabel 2 (blz. 174) geeft de verdeling van het kerninkomen weer.

⁵⁾ Het gemiddelde van 55 uur zou volgens gegevens (voorlopig) van de structuurenquête 1963 van het Economisch Instituut voor het midden- en kleinbedrijf nog aan de lage kant zijn. Meer dan 50 pCt. van de ondernemers zou boven de 60 uur per week komen.

⁶⁾ De resultaten van deze, in opdracht van de Staatssecretaris van Economische Zaken verrichte, onderzoeken per branche worden gepubliceerd in C.B.S.: Maandstatistiek van het financieelwezen.

Handig

HOEVEEL belasting moet worden ingehouden op het loon van de werkster? Hoeveel brengt de notaris in rekening voor zijn diensten? Wat kost de deurwaarder? Hoeveel wordt in rekening gebracht voor inschrijving in het Handelsregister? Hoeveel provisie is verschuldigd voor de aankoop van effecten? Wat is de prijs van een scholierenkaart bij de Nederlandse Spoorwegen?

Deze en soortgelijke vragen zijn niet moeilijk te beantwoorden, indien men de beschikking heeft over *Kluwer's Tarievenboek* (f. 14,95, met foedraal f. 17,40). Deze losbladige en dus altijd up-to-date, overzichtelijk gerangschikte gids door belasting-, premie- en tarievenland geeft antwoord op vrijwel iedere vraag die begint met „Hoeveel bedraagt...?” Een betrekking heeft op vaste, min of meer officieel vastgestelde tarieven. Heel handig.

INTERN TRANSPORT TRANSPORTWERKTUIGEN

TRANSPORTA

Postbus 3, Jurphaas, Tel. (03471) 4 86
(I.M.)

als wat de commerciële of produktie-omvang betreft. Deze schaalvergroting stelt hogere eisen aan de ondernemer. In verband met de inkomensontwikkeling kan men deze structurele wijzigingen zien als een soort promotieschaal. De afval van bedrijven doet de resterende groep in aanzien veranderen, zodat naar nieuwe „vergelijkende” werknemersfuncties moet worden gezocht om tot een inhoudsvolle bespiegeling over de inkomensontwikkelingen van beide groepen te kunnen geraken. Met name de vergelijking met de werknemersinkomens zal steeds meer aan waarde verliezen. Deze werknemersinkomens worden immers steeds gedrukt door de jaarlijkse toevloed van jonge arbeiders.

Ten einde de omvang van dit proces te illustreren zij vermeld dat in 1964 in de detailhandel 6.872 bedrijven en in het ambacht 4.972 bedrijven werden opgeheven. In 1965 waren deze cijfers resp. 8.337 en 5.812. Hierin zitten wel enige dubbelstellingen t.a.v. gemengde bedrijven (detailhandel tevens ambacht), terwijl in genoemde jaren ook in elke sector 4.500 à 5.000 nieuwe inschrijvingen werden genoteerd. Een en ander neemt niet weg, dat bij een toenemende bevolking het aantal bedrijven van jaar tot jaar terugloopt met 2.000 à 3.000 per jaar. Dit proces is bepaald nog niet voltooid.

Terugkomend op de in tabel 1 vermelde samenvattende cijfers en op de vergelijking met de ontwikkeling van de werknemersinkomens, kan naar onze mening worden geconstateerd dat de samenstellende delen van beide inkomens zo sterk verschillen dat een eenvoudige vergelijking van de bedragen onmogelijk is. Na de nodige correcties moet worden verwacht dat het gemiddeld inkomen voor de midden- en kleinondernemer niet ver zal afziggen van dat van de werknemer. Een vooruitlopende procentuele stijging (zoals bijv. bij de horeca-sector) zegt niets, daar het hoge percentage een gevolg kan zijn (is) van een lage basis.

De inkomensverdeling binnen de groep leert dat het besteedbaar inkomen van een zeer grote groep ondernemers ligt beneden het sociaal minimum. De waar te nemen verschuiving is echter een verheugend teken. Zij wijst erop, dat de structurele verandering ook t.a.v. de inkomens metterdaad op gang is gekomen.

's-Gravenhage.

Th. M. HAZEKAMP.

TABEL 2.. Kerninkomensverdeling
(in pCt.)

		< f. 5.000	f. 5.000- < f. 10.000	f. 10.000- < f. 15.000	f. 15.000- < f. 30.000	f. 30.000 en meer
Ambacht	1960	29,7	39,5	15,4	11,6	3,8
	1962	21,1	38,3	20,2	15,2	5,2
	1964	11,6	31,4	22,7	24,4	9,9
Detailhandel	1960	30,5	38,9	16,8	11,0	2,8
	1962	22,8	37,4	21,8	14,1	3,9
	1964	14,0	31,5	23,2	25,3	6,0
Horeca	1960	25,5	26,0	12,0	8,1	1,4
	1962	36,9	31,0	16,9	12,9	2,3
	1964	24,8	25,5	20,0	23,1	6,6
Vervoer	1960	25,8	40,0	19,4	12,4	2,4
	1962	18,1	34,9	24,0	17,9	5,1
	1964	11,6	25,1	27,0	27,0	9,3
Totaal	1960	31,7	38,1	16,1	11,1	3,0
	1962	23,0	37,0	21,0	14,7	4,3
	1964	13,8	30,4	23,1	24,9	7,8

Geen rekening is gehouden met de geldontwaarding. In dat geval zou de grens van bijv. f. 5.000 in 1960 verschuiven naar f. 5.600 in 1964. Het is duidelijk, dat bij deze „inkomens” van enige interne financiering bij een zeer groot deel van de bedrijven eenvoudig geen sprake kan zijn. Gelukkig is er een kleine verschuiving naar de hogere inkomensklassen op gang gekomen. Overigens is dit ten koste van de afval van vele bedrijven gegaan.

IN alle sectoren in het midden- en kleinbedrijf is er sprake van vrij ingrijpende wijzigingen. Het gemiddelde bedrijf wordt van groter omvang, zowel wat de oppervlakte

(I.M.)

BELEG INTERNATIONAAL

BELEG INTERNATIONAAL

BELEG IN **Interunie**

BELEG INTERNATIONAAL

BELEG INTERNATIONAAL

N.V. Internationale Beleggings Unie „Interunie”, Postbus 617, Den Haag

Geld- en kapitaalmarkt

GELDMARKT

DE sprong omhoog van de door De Nederlandsche Bank verstrekte kredieten aan het bankwezen met f. 300 mln. enerzijds, de daling van het tegoed der banken van f. 86 mln. tot f. 27 mln. anderzijds, demonstreert de verkrapting, die de geldmarkt de laatste week van januari heeft ondergaan. Uitbreiding van de bankbiljettencirculatie en aankoop van valuta door de banken bij De Nederlandsche Bank zijn de oorzaken van de verkrapting. Trad de eerste autonoom op, bij de tweede hebben de banken waarschijnlijk een minder passieve rol gespeeld.

Het gebruik van de kredietfaciliteiten van De Nederlandsche Bank heeft traditioneel tot de uitzonderingen behoord. In het in 1962 door de E.E.G. uitgegeven overzicht over de instrumenten van monetaire politiek in de landen van de Gemeenschap wordt gezegd, dat de Nederlandse banken hun kaspositie zo regelen, dat zij een beroep op De Nederlandsche Bank kunnen vermijden. Dit is in overeenstemming met het standpunt van de Centrale Bank, inhoudende dat het beroep een privilege is en geen recht, zodat de banken slechts tijdelijk op de faciliteiten van de Centrale Bank kunnen rekenen. In 1965 heeft zich in het gebruik van de banken van krediet van de Centrale Bank reeds een wijziging afgetekend en in 1966 is deze verandering nog duidelijker geworden. De banken hebben frequent en vaak langdurig krediet bij De Nederlandsche Bank opgenomen. Men zou kunnen zeggen dat De Nederlandsche Bank in veel belangrijker mate dan vroeger niet alleen een bufferfunctie in de geldmarkt vervult doch gedurende vaak lange tijd een financieringsfunctie uitoefent. In januari 1967 is het niet anders geweest, zodat klaarblijkelijk de functie van De Nederlandsche Bank als „lender in last resort” een enigszins andere inhoud begint te krijgen.

Tegelijkertijd ziet men dat de Centrale Bank geen gebruik maakt van open-markt- en kasreservepolitiek, dus geen actieve invloed uitoefent op de liquiditeit der banken. Slechts door interventie op de valutamarkt worden zo nu en dan plooiën glad gestreken. Het een gevoegd bij het ander leidt tot de conclusie dat de Centrale Bank klaarblijkelijk geheel vertrouwt op de invloed van de rechtstreekse kredietcontrole.

In de afgelopen week onderging de bankpapieromloop de gebruikelijke inkrimping. Hoe 's Rijks Kas zich heeft ontwikkeld, is nog niet bekend. Alvorens het eventueel de markt binnenstromend geld de rente zal beïnvloeden, moet een belangrijk deel van de bij De Nederlandsche Bank opgenomen kredieten zijn afgelost.

KAPITAALMARKT

IN het overzicht van vorige week bracht ik naar voren, dat de R.P.S. in de vorm van een bouwspaarrekening een nieuwe spaarvorm had geïntroduceerd. Zeer tactisch heeft de Spaarbank te Rotterdam mij erop attent gemaakt dat dit geen primeur is geweest, want dat deze instelling reeds eind oktober 1964 het bouwsparen had ingevoerd. De spaarvormen zijn thans zo gevarieerd (o.a. spaarbankboekje, spaarrekening, termijnsparrekening, effectenspaarrekening, bouwspaarrekening, obligatie-renterekening, beleggingsrekening, LV spaarrekening, perfectspaarrekening,

E.-S.B. 8-2-1967

spaar-depositorekening enz.) dat het nuttig zou zijn wanneer een ingewijde eens een overzicht zou willen samenstellen.

De belangstelling voor de jongste lening van de Bank voor Nederlandsche Gemeenten is, ook nadat gebruik is gemaakt van de optie het leningsbedrag tot f. 200 mln. te verhogen, zo groot geweest dat een aanzienlijke reductie moest worden toegepast.

De Bank heeft in 1966 f. 989 mln. op de publieke en f. 770 mln. op de onderhandse markt, in totaal f. 1.759 mln., opgenomen. Hiertegenover zijn aan gemeenten e.d. leningen tot een bedrag van f. 1.703 mln. aangeboden. In januari/februari 1967 is reeds f. 300 mln. op de open markt verkregen.

Het is met de beurs een merkwaardige zaak. Zodra een zeker conjunctuurpessimisme de kop opsteekt, aangewakkerd door bedrijfssluitingen en -inkrimpingen, stijgende werkloosheidscijfers enz. zijn de aandelenkoersen gaan stijgen. Sedert ultimo 1966 is het algemeen gemiddelde van 270 tot 295 omhoog gegaan. Enerzijds kan er sprake zijn van een aanpassing van de aandelenkoersen aan de dalende rentevoet, anderzijds anticipeert de beurs waarschijnlijk op het succes van de allerwegen genomen maatregelen, o.a. in ons land, om de gezonde ontwikkeling wederom te herstellen.

KOERSSTAAT

Indexcijfers aandelen. (1953 = 100)	29 dec. 1966	H. & L. 1967	27 jan. 1967	3 febr. 1967
Algemeen	270	295 — 268	284	295
Internationale concerns	351	385 — 343	362	385
Industrie	269	293 — 271	288	293
Scheepvaart	108	111 — 108	110	111
Banken en verzekering	154	173 — 155	171	172
Handel enz.	138	149 — 138	146	149

Bron: A.N.P.-C.B.S., Prijscourant.

Aandelenkoersen a).

Philips	f. 78,70	f. 84,10	f. 89,10
Unilever, cert.	f. 86	f. 91,80	f. 100
Kon: Petroleum	f. 122,40	f. 125	f. 134,20
A:K:U.	f. 53,80	f. 52	f. 54,20
K:L:M:	f. 352	f. 385	f. 392
Hoogovens, n.r.c.	278	281½	290
E:M:S:	150	f. 33,10	f. 32,50
Kon: Zout-Ketjen	463	510	521
Zwanenberg-Organon	f. 168	f. 181,80	f. 190,50
Robeco	f. 193	f. 198,70	f. 201,50

New York.

Dow Jones Industrials	786	844	857
-----------------------------	-----	-----	-----

Rentestand.

Langlopende staatsobligaties b)	6,43	6,09	6,07
Aandelen: internationalen b) ..			
lokale b)			
Disconto driemaands schatkist- papier	5	4½	4½

a) Aangepast voor kapitaalwijzigingen.

b) Bron: Amsterdam-Rotterdam Bank.

C. D. JONGMAN.

(I.M.)

WARMTE

TECHNIEK

BEUKERS

SCHIEDAM

Recente publikaties

Albert Waterston: Development Planning, Lessons of Experience. Published for the International Bank for Reconstruction and Development. The John Hopkins Press, Baltimore 1965, 706 blz., \$ 10,75.

Deze zesde publikatie van het Economic Development Institute van de I.B.R.D. tracht na te gaan wanneer, hoe en waarom planning al dan niet succes heeft gehad in ontwikkelingslanden en probeert daaruit ervaringslessen te trekken. Het basismateriaal

voor deze studie werd in liefst 55 landen opgedaan.

Het boek bestaat uit twee delen. In het eerste wordt een beschrijving en analyse gegeven van het planningproces, zoals dat in de betreffende landen is ontwikkeld. Veel aandacht is hierbij gegeven aan problemen die met de planformulering samenhangen. Deel twee geeft een uitvoerige bespreking van de ervaringen die deze landen hebben opgedaan met de organisatorische en bestuurlijke problemen inherent aan

het voorbereiden en toepassen van ontwikkelingsprojecten en van regionale en nationale ontwikkelingsplannen. Vele bijlagen bevatten o.a. een uitvoerige chronologische lijst van alle mogelijke plannen in verschillende landen en een uitgebreide literatuurlijst.

Christian Rudel: Mon village à l'heure de l'expansion. Collection „Réalisations”. Les Editions Ouvrières, Parijs 1965, 160 blz., NF 6,90.

Men behoeft maar te denken aan de

**U wilt
mijnheer
zelf
spreken?**

en liefst in zijn vertrouwde
stoel? Dat kan!

Een zeer zorgvuldig voorbereid lezerskringonderzoek heeft namelijk niet alleen geconstateerd dat E.-S.B. bij de leiding van het Nederlands bedrijfsleven bijzonder goed is ingevoerd, maar ook dat het blad zeer algemeen gelezen wordt.

De sterke toename van het advertentievolume van E.-S.B., vooral in het laatste halfjaar, is dan ook niet „zomaar” tot stand gekomen.

Wij zenden u dit lezerskringrapport (71 pagina's) gaarne ter inzage, in de overtuiging dat u zich dan E.-S.B. zult weten te herinneren als u iets te zeggen heeft, wat mijnheer zelf moet weten.

Adm. E.-S.B. - Postbus 42 - Schiedam

EE AUTOCARREIZEN

HET BETERE GENRE **STAND-PLAATSREIZEN**

3 d. Duitsland v.a. f 105.- 3 d. Luxemburg f 105.- 4 d. Eifel/Rijn/Maasdalen . . . f 130.- 4 d. 4-Landentocht f 145.- 5 d. Parijs enz. f 170.- 5 d. Harzgebergte f 175.- 5 d. Luxemburg f 190.- 6 d. Zwarte Woud f 220.- 6 d. Neckardal f 233.- 6-7 d. Zwitserland f 245.- 7 d. Berlijn f 290.- 7 d. Denemarken f 390.- 8 d. Rijnbootreis f 180.- 8 d. Tirol-Italië f 265.- 8 d. Zwitserland f 310.- Met Pasen/Pinksteren 2 d. Maasdalen/Düsseldorf/Brussel f 60.-	8 d. Zell am See v.a. f 318.- 9 d. Tjechoslowakije f 375.- 9 d. Wenen/Salzk. . . . f 430.- 9 d. Engeland f 630.- 10 d. Riva-Venetië f 387.- 10 d. Wörthersee f 430.- 13-20 d. Spanje f 585.- 13 d. Scandinavië f 735.- 14-20 d. Rome enz. . . . f 610.- 14 d. Wenen-Budapest . . . f 730.- 16 d. Joegoslavië f 825.- 21 d. Rusland f 1375.- 21 d. Finland-Lapland . . . f 1450.- 24 d. Turkije f 1350.- 24 d. Griekenland f 1400.- Met Pasen/Pinksteren 2 d. Maasdalen/Düsseldorf/Brussel f 60.-	8 d. MAASDAL v.a. f 150.- 8 d. RIJNDAL f 170.- 8 d. SAUERLAND f 176.- 10 d. OOSTENRIJK f 210.- 10 d. GARDAMEER f 295.- 11 d. SAALBACH f 275.- 11 d. NEUMARKT f 280.- 11 d. TIROL f 290.- 11 d. MONTREUX f 370.- 12 d. LUGANO f 355.- 12 d. L. MAGGIORE f 375.- 12 d. ADRIAT. KUST f 360.- 12 d. MERANO f 390.- 12 d. JOEGOSLAVIË f 400.- 13 d. ITAL. RIVIERA f 400.- 13 d. COSTA BRAVA f 420.-
---	---	---

PRIMA HOTELVERZORGING - EIGEN AUTOCARS - DESKUNDIGE LEIDING
 Vraagt onze speciale autocarreisgids, waarin keuze uit ruim 800 reizen door Europa

Vliegelingen o.a. naar:	Treinreizen o.a. naar:
8-15 d. Mallorca v.a. f 308.- 8-15 d. Costa del Sol f 331.- 15 d. Costa Brava/d'Oro . . . f 235.- 15 d. Salou/Tarragona f 305.- 15 d. Oostenrijk f 405.- 15 d. Griekenland f 490.-	15 d. Ital. Riviera v.a. f 215.- 15 d. Joegoslavië f 337.- 15 d. Bulgarije f 459.- 8-15-22 d. Portugal f 530.- 14-15 d. Israël/Egypte . . . f 595.- 16-23 d. Midden Oosten . . . f 583.-

Vraagt speciale vliegelingen gids Vraagt speciale treinreisgids

Europa Express n.v.

Hoofdkantoor:
 ROTTERDAM - SCHIEDAMSEVEST 59 - TELEFOON 117070 (6 lijnen)

Kantoren:
 Amsterdam - Dam 6 - Telefoon 248174 (8 lijnen)
 Den Haag - Noordeinde 5 - Telefoon 117873-116693
 en de plaatselijke Agenten

vele, praktisch verlaten of althans in bevolkingsstructuur sterk „verouderde” dorpen om te weten dat een groot deel van het Franse platteland sterk onderontwikkeld is. De auteur ontwikkelt verscheidene plannen om deze toestand ongedaan te maken: industrialisatie, verbetering van de agrarische structuur, toerisme enz.

Thor Hultgren: Cost, Prices and Profits: Their Cyclical Relations. Studies in Business Cycles No. 14, National Bureau of Economic Research, Columbia University Press, New York 1965, XXVI en 229 blz., \$ 6.

Een van de belangrijkste conjunctuurele problemen betreft het verloop van kosten, prijzen en winsten gedurende de conjunctuurcyclus en hun wederzijdse relaties in de tijd. Hultgren heeft

zeer zorgvuldig de gegevens voor een groot aantal Amerikaanse industriële bedrijven, nutsbedrijven en spoorwegondernemingen verzameld en nieuwe kwartaalindices van de kostprijzen per eenheid in de industrie berekend. Vooral met de laatste geeft hij een goed inzicht in een van de grote onbekenden in de conjunctuuranalyse. Het boek bevat liefst 126 tabellen en 26 grafieken.

Verkorte inhoud: Factors that Influence Profits - Manufacturing: Prices and Cost During Cycles in Quantity Sold or Produced - Manufacturing: Relations Among Profit Factors During Cycles in Quantity Sold - Manufacturing: Relations Among Profit Factors During Cycles in Sales Revenue - Railroads - Public Utilities, Construction and Trade - Comparisons and Interpretations - Appendices.

W. Beckerman and associates: The British Economy in 1975. The National Institute of Economic and Social Research, Cambridge University Press, Londen 1965, 631 blz., 80 sh.

Deze studie, vergelijkbaar met *De Nederlandse economie in 1970*, tracht een uitgebreid statistisch beeld te geven van de Britse economie, zoals deze er in 1975 zou kunnen uitzien.

Inhoud (verkort):

- Deel I, The Overall Rate of Growth: W. Beckerman — Britain's comparative growth record; Demand, exports and growth; The future growth of national product.
- Deel II, The Pattern of Output and Expenditure: R. L. Major — Capital and invisible transactions in Britain's balance of payments; Britain's visible trade; D. A. Rowe — Private con-

SA 866

Beleggings-voorlichting: aan hen die zich thuis willen oriënteren stelt de AMRO Bank de volgende publicaties kosteloos ter beschikking: • AMRO Beursnieuws (wekelijks, met veertiendaagse bijlage) • Kerngetallen van Nederlandse effecten • De Obligatiegids.

Beleggings-adviezen: de honderden kantoren van de AMRO Bank staan te uwer beschikking voor individuele beleggings-adviezen en portefeuille-onderzoek.

AMRO BANK
AMSTERDAM-ROTTERDAM BANK

Waarlijk niet alleen voor beginnende beleggers stelde Drs. F. L. G. Slooff de handleiding samen, die onder de titel van

WEGWIJZER VOOR DE BELEGGER

al haar weg heeft gevonden naar duizenden in beleggingen geïnteresseerden.

Men vindt er bij het doorlezen altijd iets in, dat men nog niet wist en ook als naslagwerkje kan het telkens en telkens goede diensten bewijzen.

PRIJS SLECHTS f 2,75

Verkrijgbaar bij uw boekhandelaar of bij de administratie van „Beleggers-Belangen”, postbus 42 te Schiedam.

de rijksoverheid vraagt

voor het Ministerie van Buitenlandse Zaken

beleidsmedewerker vac. nr. 6-5723/0936

bij het Directoraat-Generaal Europese Samenwerking, Directie Economische Samenwerking te 's-Gravenhage.

Taak: het geven van adviezen inzake vraagstukken van algemene economische en financiële politiek, verband houdende met het buitenlands beleid, daaronder begrepen de Europese Integratie en de bredere westelijke samenwerking. Voorts de behandeling van bepaalde vraagstukken van economische samenwerking en ontwikkeling, in het bijzonder de samenwerking in het kader van de Benelux en de O.E.S.O.

De functie brengt tevens mee het onderhouden van interdepartementale en internationale contacten.

Vereist: voltooide academische opleiding, b.v.k. in de economische wetenschappen.

Leeftijd max. 35 jaar.

Salaris, afhankelijk van leeftijd en ervaring, tot f 1665,- per maand. Binnen het departement zijn promotiemogelijkheden tot f 1976,- per maand aanwezig.

Schriftelijke sollicitaties onder vac. nr. 6-5723/0936 zenden aan Bureau Personeelsvoorziening en Bemiddeling van de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1, 's-Gravenhage.

AOW-premie voor Rijksrekening. De salarissen zijn exclusief 6% vakantie-uitkering.

sumption; W. Beckerman — The pattern of growth of output, employment and productivity, 1960 to 1975; Capital requirements; The overall pattern of expenditure.

• Deel III, Energy, Transport, Housing and Social Services: G. F. Ray — Energy; G. F. Ray en C. T. Saunders — Problems and policies for inland transport; D. C. Paige — Housing; D. C. Paige en K. Jones — Health and welfare; J. Oaizey en R. Knight — Education.

Henry J. Bruton: Principles of development economics. Prentice-Hall, Englewood Cliffs N. J., 1965, 376 blz.

Meer dan op de geschiedenis en de feitelijke praktijk van de ontwikkelingshulp, wil dit boek een theoretisch kader geven van waaruit de econo-

mische problemen van de ontwikkelingslanden kunnen worden onderzocht en van waaruit beleidslijnen kunnen worden uitgezet.

Het boek is in vijf delen onderverdeeld: On economic growth and underdevelopment — On capital formation — On the uses of investible resources — On the allocation of investible resources — Some special topics.

Colin Clark en G. Stuvell (eds.): Income Redistribution and the Statistical Foundations of Economic Policy. Income and Wealth, Series X. Bowes & Bowes, Londen 1964, 353 blz., 63 sh.

Simon Goldberg en Phyllis Deane (eds.): Studies in short-term national accounts and long-term economic growth. Income and Wealth, Series XI.

Bowes & Bowes, Londen 1965, 356 blz., 84 sh.

Deze boeken bevatten referaten, gehouden voor de Conferences of the International Association for Research in Income and Wealth, welke in 1961 en 1963 hebben plaatsgevonden.

Income Redistribution bevat o.a. een aantal bijdragen over het gebruik van Nationale Rekeningen in diverse landen en over de inkomensherverdeling in sommige landen.

Studies in short-term national accounts is in tweeën gedeeld. Het eerste deel is gewijd aan de betrouwbaarheid en het nut van nationale rekeningen per kwartaal; deel twee onderzoekt de statistische gegevens en economische factoren die aan de groeicijfers van enige ontwikkelingslanden in het recente verleden ten grondslag liggen.

Bij

HET ECONOMISCH BUREAU VOOR
HET WEG- EN WATERVERVOER (E.B.W.)

samenwerkend met het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf (E.I.M.) kan worden geplaatst

een wetenschappelijk medewerker

Deze functie omvat het verrichten van economisch onderzoekswerk in de sectoren weg- en watervervoer.

Voorwaarde is, de verzamelde kennis helder en duidelijk te kunnen formuleren in verslagen en rapporten.

Voor deze interessante en met een grote mate van zelfstandigheid te verrichten werkzaamheden wordt gedacht aan een afgestudeerd econoom, liefst met vervoerseconomie als keuzevak.

Bekendheid met de problemen van het vervoer en meer in het bijzonder met die van het watervervoer strekt tot aanbeveling.

Een goede honorering, uiteraard in overeenstemming met leeftijd, opleiding en ervaring kan in het vooruitzicht worden gesteld.

Met de hand geschreven sollicitaties te richten aan de secretaris van de directie van het E.I.M., Neuhuyskade 94, Den Haag.

EIM

Telkens en telkens blijkt ons weer hoezeer de nog steeds snel groeiende lezerskring van onze uitgave

deze wegwijzer, speciaal voor de particuliere belegger, wat inhoud, actualiteit en objectiviteit betreft, waardeert.

Dit heeft vele redenen: het bevat wekelijks:

1e Interessante (hoofd)artikelen, die steeds actuele onderwerpen deskundig behandelen.

2e Een uitvoerig en levendig, bijna dynamisch geschreven beursoverzicht, de stemming goed weergevend.

3e Door een ieder te hanteren fondsanalyses, volgens een eigen praktisch systeem, enig voor Nederland.

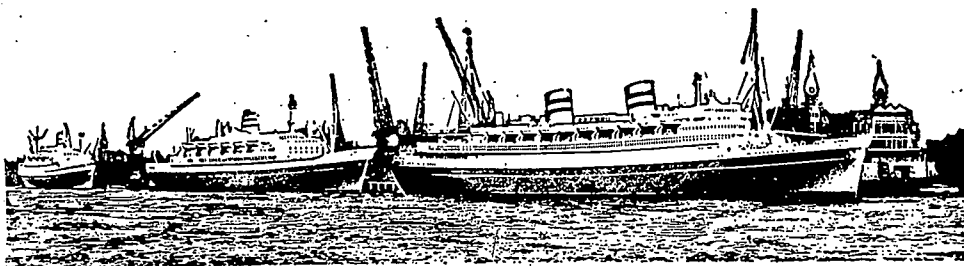
4e Een chronique scandaleuse, fair en onderhoudend geschreven en uiteraard zonder sensatie.

5e Een leerzame vragenrubriek, adviesen voor velen inhoudend.

6e Gegevens omtrent vele fondsen (ook van incurante) telkens wanneer hieromtrent iets te melden valt.

Wij zenden u op uw verzoek gaarne gratis een 2-tal proefnummers ter kennismaking.

Adm. Bel-Bel, Postbus 42, Schiedam.

De Holland-Amerika Lijn wenst aan haar organisatie te verbinden een

intern accountant

In het kader van de modernisering van haar administratieve organisatie is plaats voor een intern accountant die, bijgestaan door een aantal assistenten, zal worden belast met:

- de controle op de administratie van de kantoren te Rotterdam en New York;
- het toezicht op de administratieve organisatie van dochterondernemingen in binnen- en buitenland;
- het verrichten van bijzondere onderzoeken.

De gedachten gaan uit naar een jong accountant (lid NIVA of VAGA) met ervaring in accountantscontrole-werkzaamheden bij grotere ondernemingen; voor deze functie kunnen echter eveneens nog niet afgestudeerde accountants in aanmerking komen, mits hun studie gevorderd is tot en met administratieve organisatie en zij over de nodige ervaring beschikken.

In verband met het toenemende gebruik van de computer, wordt bekendheid met automatiseringsvraagstukken op prijs gesteld.

Standplaats Rotterdam.

Brieven met uitvoerige gegevens te richten aan de Directie Holland-Amerika Lijn, Wilhelminakade 86, Rotterdam.

Holland-Amerika Lijn

Behoeft Uw staf uitbreiding?

Verzuimt dan niet E.-S.B. voor Uw oproep in te schakelen. E.-S.B. biedt U een grote trefzekerheid, óók bij aspirant-leidinggevende functionarissen in de commerciële, administratieve of aanverwante sectoren.

Advertentie-afd. E.-S.B. - Postbus 42 - Schiedam

Abonneert U op

DE ECONOMIST

Maandblad onder redactie van

Prof. P. Hennipman,
Prof. A. M. de Jong,
Prof. F. J. de Jong,
Prof. P. B. Kreukniet,
Prof. H. W. Lambers,
Prof. J. Tinbergen,
Prof. J. Zijlstra.

★

Erevoorzitter:

Prof. G. M. Verrijn Stuart.

★

Abonnementsprijs f. 30; voor
studenten f. 15.

★

Abonnementen worden aan-
genomen door de boekhandel
en door uitgevers.

DE ERVEN F. BOHN
TE HAARLEM

Vraag eens proef-
nummers aan voor
uw kennissen die
„E.-S.B.” nog niet
kennen

Op het Secretariaat van het **NEDERLANDS KATHOLIEK WERKGEVERSVERBOND** is
plaats voor een

MEDEWERKER

ter assistentie van een der secretarissen bij de bestudering
van en advisering over algemeen economische vraag-
stukken.

Een belangrijk deel van zijn taak zal zijn het bijhouden en
interpreteren van statistische gegevens.

Van kandidaten voor deze functie wordt verlangd ten
minste een opleiding M.O. Economie, met interesse voor
Statistiek.

Leeftijd: bij voorkeur beneden 35 jaar.

Sollicitaties vertrouwelijk te richten aan de Algemeen
secretaris van het N.K.W.V., Raamweg 32, Den Haag.

ALUMINIUM DELFIJL n.v.

Aluminium Delfzijl N.V. heeft een jaarproductie van 32.000 ton
primair aluminium.
Een uitbreidingsprogramma om de jaarproductie tot 72.000 ton
te vergroten is in uitvoering.

Wij zoeken een

secretaris

voor de bedrijfsdirecteur.

Naast het voorbereiden en notuleren van vergaderingen, heeft
hij een belangrijke coördinerende taak op het gebied van de
communicatie in de onderneming.

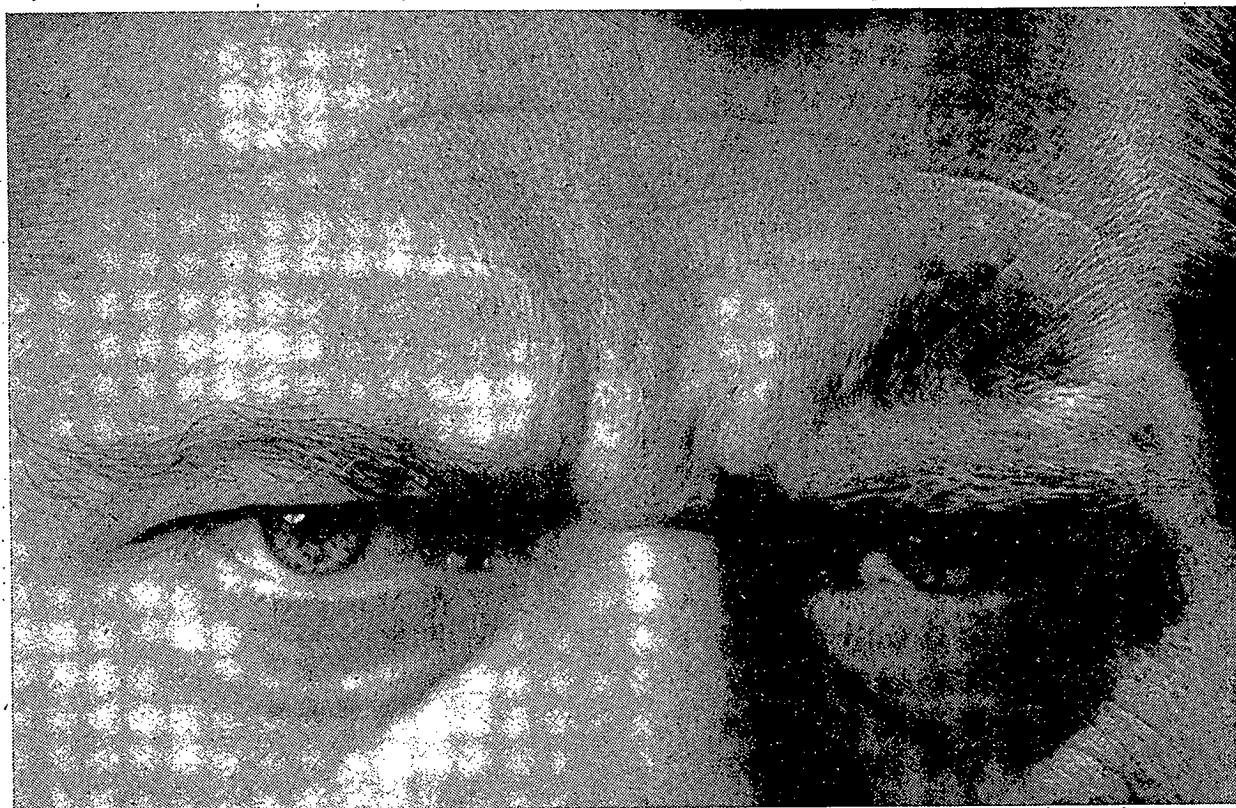
Voor deze functie denken wij aan een jong academicus, met
interesse voor een industriële productieonderneming.
Enige ervaring in het bedrijfsleven is vereist.

Leeftijd: 25 tot 30 jaar.

Een moderne woning met c.v. is beschikbaar.

Sollicitaties, zo mogelijk met pasfoto, kunt U richten aan
Aluminium Delfzijl N.V., afdeling Personeelszaken, post-
bus 133 te Delfzijl.

Iedere bank weet raad met uw geld. Maar met uw problemen?

Natuurlijk weet de Nederlandsche Bank-Unie net zo goed als iedere bank, raad met uw geld. Maar daarnaast hebben we ons gespecialiseerd in het oplossen van uw problemen.

We hebben drie kantoren, waar een team experts tot uw beschikking staat.

Of u nu komt met commerciële, financiële, of import/exportproblemen, onze experts denken en werken met u mee, luisteren naar u, adviseren u.

Ze maken zich uw problemen eigen alsof het hun eigen problemen zijn en in 99 van de 100 gevallen lossen zij ze voor u op.

Begrijpt u nu waarom onze experts meer rimpels hebben dan onze klanten?

HBU

Amsterdam, telefoon: (020) 22 11 22 Den Haag, telefoon: (070) 18 50 80 Rotterdam, telefoon: (010) 13 90 00

Voor
reclame

kan men
te veel
en ook
te weinig
uitgeven

De meeste mislukkingen
zijn vaak het
gevolg van het laatste

*zoekt in verband met de toekomstige
vervulling van enkele*

VERANTWOORDELIJKE POSITIES

in haar verkooporganisatie contact met

jonge academici

Aan kandidaten zullen hoge eisen worden gesteld t.a.v. leidinggevende capaciteiten en commerciële aanleg, want de te benoemen medewerkers zullen in staat moeten zijn om, na enige jaren ervaring te hebben opgedaan, belangrijke functies op het hoofdkantoor of in de regionale eenheden te gaan vervullen.

Sollicitanten dienen bereid te zijn zich aan een psychologisch onderzoek te onderwerpen.

Schriftelijke sollicitaties te richten aan de afdeling Personeelszaken, Postbus 294 te Den Haag.

FINA NEDERLAND n.v.

SAMENWERKENDE ELECTROTECHNISCHE FABRIEKEN

HOLEC

HAZEMEYER - HENGLO

HEEMAF - HENGLO

SMIT - SLIKKERVEER